

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему:

«Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, наслідки, сучасні оцінки»

Студентки 4 курсу, групи СОІ-42
напряму підготовки (спеціальності)
014.03 «Середня освіта (Історія)»

Побігун Вікторії Василівни

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Дрогомирецька Людмила Романівна

Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент

Стефанюк Галина Василівна

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: ____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ ГОЛОДОМОРУ.....	7
1.1. Терор як засіб управління суспільством	7
1.2. Голодомор як інструмент колективізації сільського господарства	15
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕБІГ ТА НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.	26
2.1. Методи і технології здійснення Голодомору	26
2.2. Етнополітичні та демографічні наслідки злочинних дій радянської влади в Україні 1932-1933 рр.	39
РОЗДІЛ 3. АКТУАЛІЗАЦІЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ДИСКУРСУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ	45
3.1. Дискусії про місце Голодомору 1932-1933 рр. в українській та міжнародній суспільній думці	45
3.2. Визнання Голодомору в Україні 1932-1933 рр. актом геноциду проти українського народу та вшанування пам'яті його жертв	50
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНІ ТА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр.» НА УРОКАХ ІСТОРІЇ У ШКОЛІ	56
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71
ДОДАТКИ	76

ВСТУП

Актуальність роботи. Голодомор у вітчизняній історії є наріжним каменем пам'яті, найвиразнішим символом злочинів комунізму та однією з центральних історичних подій XX ст., яка спонукала до тотального переосмислення української історії як мінімум останніх трьох століть.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю об'єктивного й повного висвітлення цілеспрямованої політики комуністичного керівництва, метою якої було знищення українського селянства, що чинило спротив економічним та політичним експериментам Кремля. Механізми та інструменти цієї політики детально розроблялися Москві та впроваджувалися в Україні.

Події 1932-1933 років довгий час замовчувалися радянськими ідеологами, які намагалися стерти з історії цей ганебний факт злочину проти людяності. Ні знищення доказів, ні залякування свідків, ні засекречені документи не дали можливості приховати акт знищення українського народу. Мільйони заморених голодом українців, сотні тисяч ненароджених дітей в українських селах, примусове переселення все це, що коїлося на території України у 1932-1933 роках, носить прямі ознаки геноциду нації. У 2006 році Верховна Рада України визнала Голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу.

Нині в умовах українсько-російської війни, ми вкотре застосовуємо поняття «геноциду» щодо українського населення з боку Російської держави, що може стати найбільшим у Європі з часів Другої світової війни. Зараз те, що відбувається в Україні визнали геноцидом Польща, Естонія, Латвія, Литва, Канада та Чехія. В умовах демократичного суспільства весь світ має подбати про те, щоб не відбулася трагедія 1932-1933 рр., оскільки через російських агресорів тонни зерна перебуває у портах, а це як наслідок може викликати проблеми не тільки серед українського населення, але й в інших країнах, оскільки Україна належить до найбільших виробників пшениці у світі. Наприклад, у Туреччині зросли ціни на хліб, через те, що зерно не може потрапити чорноморськими портами, які заблоковані до країни; майже половина із 54 країн Африки залежить від імпорту пшениці з України.

Правда про Голодомор найбільше потрібна юному поколінню, яке творитиме майбутнє України. Шкільна історична освіта є потужним модератором історичної пам'яті українців. З огляду на це, особливої актуальності набувають питання формування загальних та історичних компетентностей при вивченні досліджуваної теми на уроках історії у школі та вироблення методичних рекомендацій щодо змістового наповнення, форм, методів, засобів, які доцільно використовувати при вивченні теми Голодомору 1932-1933 рр. у шкільній історичній освіті та у виховній роботі.

Об'єктом дослідження є Голодомор – акт геноциду українського народу, здійснений керівництвом СРСР у 1932-1933 роках шляхом організації штучного масового голоду, що спричинив загибель мільйонів українців; процес вивчення теми Голодомору 1932-1933 рр. у школі.

Предметом дослідження є політичні та економічні причини, перебіг і наслідки Голодомору 1932-1933 рр., актуалізація цієї трагедії в контексті історичної пам'яті та методичні аспекти вивчення теми у шкільному курсі історії.

Мета дипломної роботи: комплексно проаналізувати політичні та економічні передумови, процес здійснення та наслідки Голодомору 1932-1933 рр., дослідити особливості актуалізації цієї теми в українському суспільстві та визначити методичні підходи до її ефективного вивчення в шкільній програмі з історії.

Виходячи із поставленої мети виокремимо наступні **завдання**:

- розкрити політичні та економічні передумови Голодомору 1932-1933 рр. шляхом аналізу застосування терору як інструменту управління суспільством та ролі Голодомору в процесі колективізації сільського господарства;
- охарактеризувати перебіг Голодомору 1932-1933 рр. через дослідження методів і технологій його здійснення радянською владою;
- визначити етнополітичні та демографічні наслідки злочинних дій радянської влади в Україні в період Голодомору 1932-1933 рр.;
- проаналізувати актуалізацію теми Голодомору в Україні в контексті дискурсу історичної пам'яті, зокрема дослідити дискусії про місце Голодомору в українській

та міжнародній суспільній думці;

- дослідити процес визнання Голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду проти українського народу в Україні та світі, а також практику вшанування пам'яті його жертв;
- розробити методичні аспекти вивчення теми «Голодомор 1932-1933 рр.» у школі.

Хронологічні межі роботи складають 1932-1933 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (1932 р.) зумовлено початком голодомору в УРСР; верхньої (1933 р.) – його завершенням. Разом з тим, історіографічний матеріал щодо дискусій про місце Голодомору 1932-1933 рр. в українській та міжнародній суспільній думці стосується 1991 р. – початку ХХІ ст.

Територіальні межі роботи охоплюють територію УРСР, населення якої потерпіло від Голодомору 1932-1933 рр.

Стан теоретичної розробки проблеми свідчить про широке вивчення Голодомору 1932-1933 рр. як у загальному, так і в регіональному аспектах. Однак, варто виокремити кілька ключових праць, які стали підґрунтям для цього дослідження. Зокрема, вагоме значення має наукова праця В. Василенко, в якій глибоко проаналізовано вузлові питання правової оцінки геноцидного характеру Голодомору 1932-1933 рр. в Україні у світлі Конвенції ООН 1948 р. про попередження злочину геноциду та покарання за нього. Основний акцент зроблено на обґрунтуванні наміру тоталітарного комуністичного режиму частково знищити українську націю шляхом штучного голоду, спрямованого проти українських селян як її невід'ємної частини [17].

Книга О. Волі «Мор: Книга буття України» є цінним джерелом спогадів про події 1932-1933 рр. У ній зафіксовано назви тюрем і катівень, міст і сіл, хуторів, кутків і вулиць, річок і яруг, а також складено покажчик географічних назв, що робить її важливим свідченням епохи [20].

Праця Л. Гриневич, ґрунтуючись на широкому спектрі різноманітних джерел, включаючи малодоступні та неопубліковані матеріали, вперше детально відтворює повсякденне життя українського суспільства в період з грудня 1927-го до кінця 1933 р. [25].

Є. Захаров на основі численних аргументів доводить, що Голодомор 1932-1933 років в Україні та на Кубані мав ознаки злочину проти людяності та геноциду [28].

Науково-популярне видання Н. Лапчинської «Тридцять три запитання і відповіді про Голодомор-геноцид» [45] адресоване широкому колу читачів, зокрема вчителям, студентам та краєзнавцям, і розкриває передумови та політико-організаційні механізми вчинення у 1932-1933 рр. злочину геноциду української нації.

Слід зазначити, що дослідження цієї проблематики триває, і постійно з'являються нові наукові публікації, які поглиблюють наше розуміння трагічних подій Голодомору.

Методологічна основа роботи була визначена принципами історизму, об'єктивності та науковості, загальнонауковими та загальноісторичними методами, специфікою об'єкта і предмета роботи та обумовлена метою і завданнями даного дослідження. При написанні дипломної роботи використовувалися методи системного підходу й аналізу, порівняння та дослідження відповідних джерел та літератури.

Наукова новизна полягає в тому, що автор дипломної роботи узагальнила та систематизувала проблему та запропонувала методичні рекомендації для вивчення теми Голодомору в школі з урахуванням принципів формування історичної пам'яті. Запропоновані методичні підходи базуються на аналізі актуальних наукових досліджень, враховують психологічні особливості учнів різного віку та спрямовані на формування критичного мислення, емпатії та усвідомлення трагічних сторінок історії.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що запропоновані методичні аспекти можуть стати основою для створення інтерактивних уроків, проектів, дослідницьких робіт та позакласних заходів, спрямованих на ефективне засвоєння учнями складної та емоційно насиченої теми Голодомору.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох основних розділів, списку використаних джерел (65 позицій) та додатків. Основний обсяг роботи становить 70 сторінок, загальний – 103 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ ГОЛОДОМОРУ

1.1. Терор як засіб управління суспільством

Після подій більшовицької революції у 1917 р. розпалася і зазнала краху найбільша на території Європи Російська імперія. Український народ намагався побудувати свою незалежну державу. Проте через внутрішні непорозуміння та зовнішні загрози ця спроба не увінчалася успіхом. Україна розкололася на частини. Західна Україна попала під владу Польщі, Закарпаття дісталось Угорщині, а Центральна, Південна, Північна, та Східна Україна були захоплені більшовицькою Росією. Україна завжди була ласим шматком і життєво необхідною складовою існування Росії. Відомий більшовицький діяч Лев Троцький зокрема зазначав, що «...без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі Чорного моря Росія існувати не може: вона задихнеться, а з нею і радянська влада і ми з вами». Основними джерелом доходу більшовицької Росії був експорт зерна, а найбільшим виробником зерна з її родючими чорноземами була Україна [25, с. 40]. Та на відміну від затурканих малограмотних зубожілих російських селян, українці намагалися жити в достатку, вміли цінувати свою працю і скорити їх, викорінити волелюбність було досить складним завданням для більшовицької влади. Щоб зміцнити свій вплив на території України і придушити самостійницькі державницькі настрої серед населення у Москві вирішують тимчасово впровадити досить таки ліберальну політику на територіях національних республік. Одним із таких рішень, що стосувалося України була політика так званої «українізації». Більшовицька влада загравала на національних почуттях українців, присипляла їх прагнення до волі і таким чином показувала що у складі СРСР кожна нація має право на самовизначення і розвиток рідної мови, національної культури та освіти. У цей період відкривалося багато українських шкіл, друкувалися газети та книжки українською мовою і навіть діловодство у державних установах теж велось українською, у театрах ставилися україномовні п'єси українських авторів. Попри це, через неврожайні роки та громадянську війну, економічне становище селян залишалося важким. Багато селянських родин ще у 1920-1921 рр. були на межі

виживання. Це призводило до окремих спалахів повстань та невдоволення [25, с. 51].

Щоб утримати владу більшовицьке керівництво проводить лібералізацію економіки. У 1921 р. вводиться нова економічна політика НЕП. Згідно цієї політики передбачалося часткове відновлення приватної власності та дозвіл на торгівлю. Такі заходи значно пожвавили економічне становище країни. Особливо позитивний вплив вони мали на зміцнення та розвиток селянських господарств на території України. Заміна продрозкладки на продовольчий податок дало можливість селянам залишати частину збіжжя після сплати податку на власні потреби. Враховуючи дозвіл на торгівлю та декрет про націоналізацію землі селяни мали змогу розширити свої земельні ділянки та значно покращити свій добробут. Великих господарств створити все ж таки змоги не було, але НЕП у сільському господарстві привів до так званого осереднення селян.

У 1918 р. Й. Сталін обіймає посаду народного комісара з національностей у першому революційному уряді. Перебуваючи на цій посаді він добре зрозумів яке велике значення має Україна для більшовиків. Ще В. Ленінна давав великого значення поневоленню України, одного з найпрогресивніших та економічно розвинутих регіонів бувшої Російської імперії. Втратити Україну означало втратити важливе джерело доходів таке потрібне для становлення радянської влади. Просування Й. Сталіна по партійній ієрархічній драбині також на пряму залежало від українського питання. Чим більше Й. Сталін зумів вичавлювати з України тим міцнішим ставав його авторитет у партійних колах. Він активно та розлого доповідав на кожному засіданні ВЦВКу і Раднаркому про становище справ в Україні, регулярно дописував на шпальтах партійних газет свої роздуми про українські проблеми. Тобто Й. Сталін вважав себе таким знавцем України. Протягом певного часу на сторінках партійної преси з'являються такі публікації: «Відповідь товаришам українцям в тилу і на фронті», «Про українську Раду», «Український вузол», «Про мирні переговори з Україною» і тому подібне [20, с. 76].

За рішенням більшовицького Раднаркому 27 квітня 1918 р., Сталін стає Повноважним представником РСФСР у переговорах із дипломатичною місією

УНР для укладення мирного договору. Восени 1918 р., на II з'їзді більшовиків України, Сталіна обирають членом ЦК КП(б)У. У березні того ж року, Й. Сталін був призначений головою Ради трудової армії України. А пізніше займає посаду члена Реввійськради республіки [2, с. 38].

У ті буремні роки приборкання України було дуже складним завданням. Вся територія України наче розбурханий вулкан клекотіла народними повстаннями. Кожен регіон країни прагнув до незалежності до створення самостійних держав. Повстання були озброєними та кривавими. Й. Сталін відчував неспокій на території України. Він не розумів чого прагнуть ці нескорені мужні люди, чому чинять такий запеклий опір насадженню комуністичних ідей. Ці повстання дуже дошкуляли Й. Сталіну. Вони заважали йому заробляти авторитет серед членів партії. Тому, коли Сталіну випала найперша нагода перейти на роботу в Секретаріат ЦК ВКП(б), він без вагань і без жалю полишив Україну. Полишив із ненавистю, пробудженою нереалізованими можливостями. До кінця своїх днів Й. Сталін вважав українців ворогами. У кожному з них він бачив потенційного ворога радянської владної системи.

У квітні 1922 р. починається нова кривава сторінка української історії. Саме у цей час генеральним секретарем ЦК РКП(б) обирають Й. Сталіна (див. Додаток А). Перебуваючи на цій посаді він розправляється з усіма опонентами і будує такий партійний апарат, який стає кісткою його одноосібної влади. Оточивши себе такими ж самими жорстокими і безпринципними особами Й. Сталін розпочинає війну з українською нацією.

Нова економічна політика, яка була впроваджена в радянську економіку В. Леніним і Л. Троцьким спочатку ніби приносила результат, але з часом себе не виправдала, бо не відповідала засадам соціалізму та комунізму. Постала проблема з нестачею коштів у казні. З середини 1920-х рр. урядовці стали активно шукати інші неподаткові способи поповнення казни. Ними стали примусові позики і занижені ціни на зерно та завищені ціни на промислові товари. Внаслідок чого, промислові товари, якщо розрахувати їх вартість пшеницею, виявилися у декілька цінами та купувати у неї реманент виявилось дорого. Розвиток промисловості ж потребував додаткових коштів. Так у сільському господарстві виникло декілька

криз пов'язаних із невдоволенням селян. Остання з них відбулася у 1927-1928 рр. [30, с. 76]. Селяни масово відмовлялися продавати надлишки зерна державі за дуже низькими цінами. Ціна на зерно встановлена більшовицьким урядом становила лише одну восьму від ринкової. Таким чином був практично зірваний план зернових заготівель. Вона привела до фактичного згортання нової економічної політики. Повстання селян, якими супроводжувалися економічні кризи, лякали Й. Сталіна та його оточення, оскільки знов залунали гасла про повалення радянської влади та становлення самостійної Української держави [30, с. 78].

Продовжуючи побудову комунізму, Й. Сталін бере курс на форсовану індустріалізацію країни. Страх майбутньої війни із Заходом потребувало негайного розвитку важкої промисловості. Головним завданням, яке Й. Сталін ставив перед своїм оточенням – це довести розвиток промисловості у країні до стану конкурентоспроможності із країнами Заходу. Досягнути цієї мети потрібно було у найкоротші терміни. Більшовицький уряд на чолі із Й. Сталіном встановлює курс на індустріалізацію, не маючи для цього ані засобів, ані політичного підґрунтя. Директиву про призначення першої п'ятирічки на 1928-1933 рр. ухвалив XV з'їзд ВКП(б) у 1927 р. Чому саме п'ятирічка? Вважалося що саме п'ять років потрібно для побудови великих промислових підприємств. Перша п'ятирічка мала стати п'ятирічкою прискореної індустріалізації СРСР з метою наздогнати і перегнати капіталістичний світ. Навколо її змісту точилася велика політична суперечка між Сталіним і Троцьким. Також тривала боротьба за розміщення промисловості; Держплан СРСР обстоював розбудову коштом України Урало-Кузнецького комбінату, а Держплан УРСР економічно обґрунтовував доцільність розвитку промисловості Україні, як більш стійкого у економічному відношенні регіону, тим більше що все будувалося за кошти України. Та все ж таки, після суперечок, 15 травня 1930 р. ЦК ВКП(б) вирішив справу на користь Уралу й Кузбасу [41, с.45]. У план п'ятирічки, затверджений у квітні 1929 р., було відповідно внесені зміни. Розбудова великих підприємств Уралу та Кузбасу потребувала величезних коштів. Основним джерелом надходження доходів був експорт сільськогосподарської продукції. Перша

п'ятирічка не передбачала примусово прискореної колективізації сільського господарства та такої кількості експорту сільськогосподарської продукції, яка виявилася потрібною для оплати імпорту машин і обладнання у зв'язку зі світовою аграрною й фінансовою кризою. Спочатку передбачалось охопити колективізацією лише 20 % селянських господарств. Награвшись у НЕП, Й. Сталін визначив колективізацію засобом боротьби зі шкідливим буржуазним впливом приватної власності у сільському господарстві. Згідно п'ятирічного плану зростання рівня сільського господарства повинно було зрости на 150 %, а промисловості на 110 % [2, с. 25]. Окрім того, колективізація мала стати основним засобом боротьби з надто незалежним українським селянством, яке все частіше піднімало голову.

Колективізація передбачала створення великих колективних господарств з державною формою власності на основі об'єднання окремих селянських дворів. Селяни повинні були добровільно віддати у власність держави свої земельні ділянки, реманент, худобу, а за роботу у колгоспі отримувати мізерну заробітну плату (див. Додаток Б). Це була уже не перша спроба створення колгоспів. Ще у 1920 році намагалися створити перші колективні господарства. Та незважаючи на активну державну кампанію, колективізація, яка була спочатку добровільною, не була популярна серед селян особливо в Україні. На початок 1929 р., тільки 5,6 % українських господарств і 3,8 % орної землі були «колективізовані». Проте уже на початку 1929 р. засоби та методи, які використовував спеціальний «Укрколгоспцентр», щодо проведення колективізації змінились від добровільного до примусового. Завдяки примусовому методу до 1 жовтня 1929 р. план відносно створення колгоспів був перевиконаний на 239 % від запланованого. В результаті 8,8 % орної землі було «колективізовано» [11, с. 36]. Але й цього виявилось замало. Й. Сталін вирішує, що для виконання п'ятирічки над селянством необхідно встановити як економічний, так і політичний контроль. За уявленнями Й. Сталіна не бажання селян віддавати останнє було відвертим «свідомим саботажем». Відтак без усякої попередньої підготовки він наказує розпочати рішучу кампанію «суцільної колективізації». На початку листопада

1929 р. у газеті «Правда» публікується стаття Й. Сталіна, яка стає наступним важливим кроком «суцільної колективізації». Також у риторичі більшовицького керівництва з'явився новий термін «розкуркулення» [25, с. 64]. Завдяки лібералізації сільського господарства за часів Непу на території України утворилася значна частина заможного селянства, яка не мала бажання віддавати своє майно у колективну власність. Саме їх Й. Сталін називав куркулями. Розуміючи, що найзапекліший опір створенню колгоспів чинитимуть заможніші селяни, керівник радянського союзу закликав до «ліквідації куркульства як класу» (див. Додаток В). Боротьба із куркульством була розрахована на те, щоб ізолювати найзаможніших хазяїв від маси бідних, селян і протиставити їх один одному. Тут же виник образ «кровопивця – куркуля», який збагачується, використовуючи нещадну працю своїх незаможних односельців. Куркулем вважали будь-якого господаря який мав трохи більшу земельну ділянку, власний реманент тримав коні та худобу. Таких господарств в Україні налічувалося трохи більше 5%. В листопаді 1929 р. за результатами статті Сталіна, на пленумі ЦК ВКП(б) була прийнята постанова «Про підсумки і подальші завдання колгоспного будівництва», згідно з якою в колгоспи і МТС на постійну роботу відправлялося 25 тис. працівників для «керівництва колгоспами і радгоспами» [21, с. 74]. Поки ці працівники проходили короткотривалі курси, головною рушійною силою колективізації і розкуркулення в Українській СРР став «селянський комітет бідноти» та так звана «трійка», до якої входили представник Чека, голова сільської Ради та партійний секретар (див. Додаток Д). Саме вони вирішували кого вважати куркулями, активно проводили агітацію. Велику роль у визначенні куркулів відігравали заздрість та особисті антипатії а також дуже часто небажання не дуже заможних селян вступати до колгоспу. Тому куркулями оголошували багатьох середняків. Навіть для бідняків, які практично не мали нічого, але теж не бажали вступати до колгоспів, винайшли споріднений термін – підкуркульник.

10 грудня 1929 р., з'явився наказ про колективізацію худоби протягом 3-х місяців тяглових тварин 100 %, великої рогатої худоби 100 %, свиней 80 %, овець і кіз 60 % [19, с. 25]. Це змусило багатьох селян забити худобу. Селяни не могли

зрозуміти, про яку «свободу» говорять комуністи, якщо їх фактично примушують віддати землю, худобу, реманент, який вони придбали завдяки щоденній важкій праці, у так звану «колективну власність», а також здавати вирощене ними зерно, залишивши собі мізерну кількість. Незважаючи на те, що ЧК і НКВС арештовували відвертих «противників лінії партії», влаштовували їм показові суди, а багатьох і розстрілювали, українські селяни продовжували саботувати колективізацію і «зривати плани продрозверстки», не виконуючи «норми» здавання хліба державі. Такі дії українських селян підривали темпи індустріалізації, чим абияк розлютили генерального секретаря Всесоюзної комуністичної партії більшовиків Й. Сталіна. 21 січня 1930 р. в газеті «Красная звезда» виходить його стаття «До питання про політику ліквідації куркульства як класу». У ній обґрунтовується дозвіл на застосування найжорстокіших методів подолання спротиву селян-власників. Й. Сталіну конче необхідно було повністю контролювати українське село. Адже воно становило головну житницю більшовицької держави, оскільки експорт зерна за кордон мав принести економічне підґрунтя для реалізації сталінського плану «індустріалізації країни Рад» [40]. Тому через тиждень після виходу славнозвісної статті у газеті, 30 січня 1930 р., з'являється постанова Політбюро ЦК ВКП(б) СРСР «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах масової колективізації».

Відповідно до цієї постанови Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, дало наказ місцевим партійним органам влади поділити усіх, хто підлягав розкуркуленню на три категорії: 1) тих, кого треба ізолювати у концтаборах або розстріляти; 2) тих кого потрібно вислати у «віддалені місцевості» СРСР; 3) ті, кого треба переселити на землі за межами колгоспів. Згідно наказів Політбюро ВКП(б) місцеві активісти мали виконати наступні завдання: безоплатно забрати землю і майно у селян, які не захотіли вступити у колгоспи; заслати до концтаборів 60 тисяч куркулів; депортувати 150 тис. осіб; відправити з території України у табори 15 тис. одноосібників; негайно конфіскувати майно репресованих.

Операція проти «куркульства» розвернулась до грандіозних масштабів і носила характер справжньої воєнної операції [20, с. 115; 21; с. 85; 30, с. 112]. Головним відповідальним за проведення такої спецоперації партія призначила

одного з лютих ненависників українського народу С. Косіора, що був очільником спеціально створеної комісії по хлібозаготівлі. Сюди ж входили інші жінці українського населення – В. Балицький, В. Порайко, П. Постишев. Активними виконавцями такої постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. стали компартійні комітети усіх рівнів, сільські партійні осередки, робітничий сільський актив. Провідну роль у здійсненні репресивних заходів проти куркулів відіграло ОДПУ, об'єднане державне політичне управління, політична спецслужба при Раді народних комісарів СРСР. Ця спецслужба була створена при НКВС для боротьби із «контрреволюцією, шпигунами і чужими для радянської влади елементами» ще 15 листопада 1923 р. До 1926 р. цією спецслужбою керував Ф. Дзержинський, а далі – до 1934 р. В. Менжинський [30, с.96].

Масова зачистка куркульських елементів на території України розпочалася 19 лютого 1930 р. Людей виганяли з осель, конфісковували все майно і відправляли у вигнання. У керівні органи надходили тисячі скарг від меш більш поміркованих комуністів у селах чи голів сільських рад. Ось уривок скарги голови одного із сіл на Поділлі: «Справи кепські. Мається письмове, загальне для всіх сіл розпорядження негайно виділити 15-20% куркулів для висилки на Сибір. Що ж я можу зробити, коли маю таке бідне село, в якому нема жодного куркуля. Коли з цим запитанням я звернувся до представників влади, то мені відповіли, що коли я не знайду 15% куркулів, то сам поїду на Сибір. Ще кожному з цих людей треба видумати і сформулювати досить тяжке обвинувачення, якого кожний з цих людей не чув і не бачив. Це все одно, що вбити цих людей» [2, с. 64]. Ще восени 1929 р. в українські села було направлено 15 тис. робітників, а вже у лютому 1930 р. їх кількість становила близько 47 тис. Це були комуністи і комсомольці фанатично віддані Й. Сталіну та його комуністичному режиму. Почалася масовий терор проти заможних селян. Їх дітям не дозволяли вчитися у школі, заставляли писати доноси на батьків та відмову від них. Дітей могли забирати у розкуркулених і поміщати у дитячі будинки як сиріт. Також для проведення кампанії розкуркулення та керівництва щойно утвореними колгоспами на Україну прибули так звані 25-тисячники, які успішно пройшли курси. Ними головним чином були російські робітники, фанатично віддані «побудові соціалізму» будь-якою ціною. Ці чужі для України люди, не знайомі із життям

українського села, забезпечували проведення політики уряду з іще більшою жорстокістю [25, с. 157].

Таким чином, терор як системний інструмент управління суспільством, активно застосовувався радянським керівництвом у досліджуваний період. В умовах утвердження тоталітарного режиму в СРСР, насильство та залякування стали ключовими методами для досягнення політичних та економічних цілей. Терор був спрямований на придушення будь-якого опору, встановлення беззаперечної влади партії та її лідера, а також на проведення радикальних соціально-економічних перетворень, зокрема колективізації сільського господарства.

1.2. Голодомор як інструмент колективізації сільського господарства

Насильницьке насаджування колгоспів та радгоспів, терор проти «куркулів» та буржуазних елементів на селі, нестерпна хлібозаготівельна та фіскальна політика, закриття церков привело до спротиву селян. Так, за десять місяців 1929 р. Державне політичне об'єднання УСРР зареєструвало 1120 випадків підпалів, побиття, убивств комуністів і сільських та колгоспних активістів, які впроваджували більшовицький курс на селі. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, доповідав що розмах «куркульського терору» в Україні у 1929 р. зріс у 4 рази у порівнянні з 1927 р. під час кризи хлібозаготівлі.

Відчуваючи наростання протести в українських селах більшовицький режим починає дії на випередження. Згідно до директив які приходили з Москви розкуркулення і виселення куркулів, мало здійснюватися як військова операція ДПУ УСРР. ДПУ (державне політичне управління) було серйозним каральним органом більшовицької влади. До обов'язків ДПУ входило: попередження й придушення контрреволюційних виступів населення; боротьба з бандитизмом і збройними повстаннями; викриття діяльності контрреволюційних організацій та осіб, причетних до підриву господарського життя країни; боротьба із шпигунством та охорона державних таємниць; охорона залізничних та водних шляхів сполучення, боротьба з крадіжками вантажів та злочинами, спрямованими на руйнування транспорту або зменшення його пропускної спроможності; політична охорона кордонів держави, боротьба з контрабандою й незаконним переходом кордонів; виконання спеціальних завдань верховних органів влади [40,

с.125]. Для проведення боротьби з куркулями в районах що визначалися таємними наказами, формувалися особливі загони з озброєних партійців і комсомольців, а у великих і неблагонадійних округах із чекістсько-військового резерву, комуністів, комсомольців, піших і кінних частин міліції. Згідно оперативного наказу ДПУ УСРР від 11 лютого 1929 р. за № 4472, до кожної округи прикріплювалися війська ДПУ і школи міліції.

За компартійними планами форсованої колективізації, впродовж 1930-1931 рр. абсолютна більшість селянських господарств повинні об'єднатися у колгоспи, а населення мало перетворитись на сільський пролетаріат – колгоспників. Таким чином Сталінський режим намагався не тільки покращити економічне становище у державі, але й придушити державницькі настрої в Україні.

У січні 1930 р. ДПУ розробляє спеціальну операцію з депортації найзаможніших селян, при цьому немає чіткої вказівки які господарства вважати заможними. Операція готувалась таємно і дуже ретельно. Очікуючи спротиву, і діючи на випередження ДПУ мобілізує власні резерви. Зокрема, в Україні було додатково розміщено понад кілька тисяч бійців військ ОДПУ СРСР, у тому числі спеціально передислокованих із внутрішніх районів СРСР. Крім того, для проведення розкуркулення в УСРР було мобілізовано із запасу і озброєно майже двадцять чотири тисячі осіб [41, с. 46].

Найбільш звірчаними були дії пов'язані з депортацією заможних селян та їх сімей. Боячись спротиву у кожному з районів, де планувалось проведення виселення, створювалися спеціальні загони із комуністів і комсомольців, численністю по кілька десятків озброєних чоловіків. Так, до прикладу в Брацлавському районі на Вінниччині такий загін мав бути створений із тридцяти комсомольців райцентру під керівництвом досвідченого члена партії. А в окружних центрах такі партійні загони могли налічували сотні озброєних людей відданих справі партії. Крім того, для кожної округи долучався спеціальний мобільний резерв, що складався із перевірених курсантів полкових військових шкіл. Також в прикордонних округах загони для розкуркулення підсилювалися військовими зі складу маневрених груп прикордонних військ. Таким чином, режим, надзвичайно ретельно готувався до придушення будь-якого спротиву у зародку.

Проте виснажені величезною хвилею терору під час так званої колективізації та розкуркулення селяни починають масово протестувати.

Взимку-навесні 1930 р. селянські протести і повстання набули критичного характеру. Селяни виходили з колгоспів, забирали назад своє майно, звільняли арештованих односельців, різали худобу, били і нищили активістів. У 1930 р. Україною прокотилась низка збройних селянських повстань. Лише на Поділлі станом на середину березня 1930 р. функціонери ГПУ відзначили вісімдесят один збройний виступ проти радянської влади. Загальна кількість виступів становила трохи більше чотирьох тисяч. Участь у цих актах спротиву дії більшовицького уряду взяло понад 1,2 мільйонів осіб. Для придушення опору застосовувалися військові підрозділи. Шалена пропагандистська кампанія, що розпочалась у партійній пресі після надрукованої статті Й. Сталіна, низки рішення вищих партійних органів, які намагаючись вислужитись перед керівництвом всіма можливими засобами пришвидшували колективізацію, присутність збройної підтримки ДПУ – все це додавало «наснаги» і нахабства місцевим партійним функціонерам та їхнім помічникам, так званому «сільському активу» [46, с. 68]. Всі ці сили, остаточно показали своє обличчя, і з початку 1930 р. розпочинають всіма доступними засобами тероризувати селянство, «заганяти» господарів у колгоспи. Головним аргументом у розмовах озброєних представників влади та активістів із селянами було «якщо не вступите в колгосп, опинитесь на Соловках».

Проведена робота, прямий тиск і залякування селян та їх родин починають приносити результати. Кількість колективізованих господарств різко зростають. Так станом на перше жовтня 1929 р. в УСРР було колективізовано 8,6 % селянських господарств, то на перше лютого 1930 року їх стало вже 30,7%, а на перше березня 1930 р. їх кількість заросла аж до 62,8 % [47, с.49].

При проведенні колективізації у населення забирали не тільки землю, але й реманент, худобу, коней подекуди навіть і птицю. Також у селян почали забирати фуражне зерно та посівний матеріал. Це значно підвищило напругу у населення. Активісти та комісії діяли нахабно. Часто вони могли увірватися зі зброєю у хату навіть вночі, вигрібаючи геть усе що мало хоч якусь цінність. Це був відвертий грабунок та знущання. Тих хто чинив спротив могли заарештувати а то і

розстріляти на місці. Останньою каплею терпіння стало закриття та грабунок церков. У багатьох селах саме наруга над вірою привела до відкритого спротиву. Активна фаза повстання почалася у середині лютого 1930 р. 12 лютого селяни у Мостківському районі тодішньої Старобільської округи зірвали процес колективізації. Все почалося у райцентрі, а за кілька днів у декількох селах цього та сусідніх районів селяни виступили проти створення колгоспів і забрали конфіскований у них посівний матеріал та реманент. Та це був тільки початок. Майже у той же час у районному центрі Плужне Шепетівського округу селянська громада виступила проти закриття церкви. Ці події стали рушійною силою масових протестів що охопили всю Шепетівську область. В останні дні лютого повстання перекинулось на територію Бердичівського округу. У той же час повстання спалахнули в Одеському, Сумському, Дніпропетровському та інших округах. Із 10 березня повстало Поділля – Тульчинська, Могилів-Подільська та Вінницька округи. У березні 1930 р. до України відряджають наркома Робітничо-селянської інспекції СРСР Г.Орджонікідзе. Метою роботи сталінського ревізора була доповідь про реальний стан подій в Україні. Доповідаючи Г.Орджонікідзеписав: «В трьох округах: в Тульчинському, Шепетівському і Могилівському справжнє повстання селян. Повстання придушене збройною силою, пустивши в хід кулемети, а в деяких місцях гармати. Убитих і розстріляних 100, поранених кілька сотень, Ці райони переважно з бідняцьким населенням... У інших районах (Коростенському, Вінницькому, Криворізькому, Харківському, Мелітопольському) такі ж бунти, Причини: скороспішна колективізація, погоня за процентами, усупільнення корів, звірячий натиск при зборі насіння, глум над релігією і церквою. Обшуки, знімання дахів, підлоги, печей і т. ін. ...» [48, с. 113].

Таким чином, селянські заворушення, які комуністи ще називали «волинки», у лютому-березні 1930 р. охопили майже всю територію України. У звітах ДПУ було зафіксовано, що в Україні з 20 лютого до 20 квітня заворушеннями було охоплено 1895 сіл у 41 із 44 округів. Спочатку селянські повстання носили мирний характер. Все зводилось до того що селяни забирали зерно, худобу та реманент (див. Додаток Е). Проте чим активніше працювали

більшовицькі функціонери, тим більше наростала ненависть селян. Спочатку мирні селянські виступи часто переростали у жорстокі розправи над представниками влади та провладними активістами. Так один із комсомольців, що допомагав організовувати колективізацію на Любарщині у листі до газети «Радянське село» писав: «Повстання шириться з кожним днем й стає нам великою загрозою. Усі активісти тікають в паніці до великих міст, бо куркулі, які повстали... не дають пощади ні на хвилину життя» [48, с.116].

Одним із найбільших повстань було Павлоградське повстання, Воно розпочалося на початку квітня 1930 р. і охопило біля десятка сіл і хуторів на Дніпропетровщині. Для придушення селянського бунту була залучена оперативна група ДПУ УСРР [47, 48]. За оперативною інформацією ДПУ УСРР, загальне число учасників повстання становило до одної тисячі осіб (див. Додаток Ж). Повстанцям протистояв загін ДПУ УСРР, що складався з 35-ти озброєних чекістів та двох сотень міліціонерів. За час сутички із підрахунків ДПУ УСРР стало відомо що від рук повстанців загинуло 30 партійців, комсомольців і радянських активістів, із боку селян загинуло 13 осіб, 5 були поранені.

Аналізуючи звіти функціонерів ДПУ УСРР, можна зробити висновок, що за час із 20 лютого по 2 квітня 1930 р. в Україні відбулося 1716 спалахів спротиву, з яких 15 кваліфікувалися як збройні повстання. Кожного місяця кількість випадків повстань зростала. Так за даними звіту ОДПУ СРСР, у січні 1930 р. в УСРР відбулося 45 селянських виступів із 13410 учасниками, а вже у лютому їх було 200 із 59600 учасниками, у березні кількість повстань зросла до 2945 із 877610 учасниками. А за весь 1930 р. ДПУ УСРР зафіксувало в УСРР 4098 виступів, у яких брали участь 956587 селян [47, с. 69].

Лякаючись величезних масштабів селянського бунту і можливих його наслідків Сталін дещо послабив зашморг на шиї українського селянства. У березні 1930 р. у газеті «Правда» друкується стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» [8, с. 258]. Владою видаються численні укази про заборону примусового залучення до колективізації та застосування сили та адміністративних методів. Таким чином, Й. Сталін намагався перекинути відповідальність за терор по відношенню до селян на місцеві органи влади і відвести від себе народний

гнів. Багато селян сприйняли таку заяву як сигнал про відступ від політики колективізації. Селяни почали масово виходити з колгоспів. Частина з них поверталась до ведення одноосібного господарства інші, котрі з меншою довірою ставилися до влади тікали у міста і влаштовувались на роботу до підприємств. За три місяці майже половина колективізованих селян на Україні повернулася до індивідуального господарювання. Тактичний відступ Сталіна від поставлених цілей дав змогу стабілізувати становище на селі. Бунти стихали. Здавалося що села знов зажили звичним життям. Однак незабаром стало зрозуміло, що це послаблення лише тимчасовий маневр і що режим має намір продовжувати насильницьку колективізацію, але застосовуючи при цьому іншу тактику [46, с. 36].

Зимою 1931 р. починається друга хвиля «добровільної колективізації» запланована у п'ятирічному плані. Ця хвиля відбувалася за іншими принципами та за допомогою інших методів. Нова політика більшовиків полягала у тому, щоб економічно унеможливити ведення індивідуального господарства. Селяни які виходили з колгоспу отримували новий наділ землі. Ця ділянка була значно меншою, тяжко піддавалася обробітці, і була менш родючою. За колгоспом зберігали родючі уже оброблені селянами ділянки землі. Також виходячи з колгоспу селянин не отримував назад свій реманент чи худобу що були забрані під час колективізації. При цьому податки що накладалися на індивідуальні господарства були збільшені у два а то і три рази, на відміну від колгоспників які повністю звільнялися від сплати податків. Також над селянами продовжувала висіти загроза, що найбільш невдоволених і непокірних могли оголосити куркулями з усіма відповідними наслідками. Через все це у більшості селян залишався тільки один вихід із становища – добровільний вступ у колгосп. Таким чином на літо 1931 р. майже 70 % усіх селянських господарств на території УРСР перебували у колгоспах [25, с. 178]. Також державна влада зберігала монополію на використання тракторів та іншої сільськогосподарської техніки. Така техніка надавалася лише колгоспам. Вся система другої хвилі колективізації була вибудована таким чином, щоб сталінський режим отримав повну економічну і політичну владу над українським селом [25, с. 180].

Й. Сталін і його оточення були абсолютно неграмотними у справі ведення сільського господарства. Часто партійні активісти, що очолювали колгоспи, були вихідцями з робітничих родин і не мали уявлення що і де потрібно сіяти чи садити. Партія ставила непосильні завдання щодо збору урожаю. Інколи навіть хороший врожай не вдавалося зберегти через відсутність відповідних умов зберігання або засобів транспортування. Велика кількість заготовленого збіжжя або просто псувалася, або ж його знищували щури. Ще відчутнішою була нестача тяглових тварин, багато яких зарізали раніше під час селянських спротивів.

Погодні умови 1931 р. були досить сприятливими для отримання хорошого урожаю зернових. Партійне керівництво Української СРР приймає новий план хлібозаготівлі на 1931 р. За оптимістичними прогнозами враховуючи майбутній прогноз він становив 510 мільйонів пудів. Цей план хлібозаготівлі був менш більш реалістичним. Проте необдуманий адміністративний розподіл плану хлібозаготівлі по колгоспних господарствах, а також відсутність відповідного грамотного управління ними дестабілізувало ситуацію. Значні обсяги зерна залишалися незібраними. Великий відсоток урожаю був втрачений під час обробки і транспортування, або зіпсований на елеваторах. Зерно погано просушили воно було вологим і непридатним до вживання. Наслідком цього через відсутність посівного матеріалу загальна площа озимих посівів скоротилася приблизно на 2 млн. га. Для виконання плану хлібозаготівлі у господарствах вилучали зерно призначене для годування тварин. Це нанесло великий удар по розвитку тваринництва. Також у колгоспів вилучали запаси посівного матеріалу та те зерно що призначалося для виплати заробітної плати колгоспникам. Незважаючи на ці забори, до кінця грудня 1931 р. план хлібозаготівлі був виконаний лише на 79 %. Унаслідок дій влади багато селян, що працювали у колгоспах з грудня 1931 р. страждали від нестачі їжі, це призводило до збільшення числа смертей, викликаних голодом та хворобами викликаними недоїданням. Такі смерті були офіційно зареєстрованим ОГПУ в деяких районах Вінницької, Київської та північно-східних районах Одеської областей [25, с.194]. Доведені до відчаю колгоспники полишали села і шукали порятунку у містах шукаючи роботу на підприємствах.

Для боротьби із цим явищем у грудні 1932 р. в СРСР було запроваджено внутрішні паспорти, які перешкоджали селянам влаштовуватися на роботу і проживати у місці. Хлібозаготівля 1931 р. продовжувалася і зимою 1932 р. та все одно плани партії були виконані лише на 90 %. Селяни масово гинули від голоду. За 1931 р. за даними керівництва УРСР у деяких областях України від голоду загальною загинуло близько 150 тис. людей. Все це привело до нових спалахів селянських повстань. За даними ГПУ, від 20 лютого до 2 квітня 1930 р. в Українській СРР відбулося 1716 масових повстань. Деякі з них кваліфікувалися «як широкі збройні повстання проти радянської влади» [46, с. 54]. Повстання об'єднували людей під антирадянськими гаслами і закликали до створення самостійної держави. Селяни озброєні вилами, сокирами, лопатами із гаслами «Верніть нам Петлюру!», «Дайте другу державу!», «Хай живе самостійна Україна!», «Геть СРСР!», «Давайте завойовувати іншу свободу, геть комуну!» ліквідовували місцеві органи влади, вбивали комуністів і комсомольців, які займалися відбором зерна [19, с. 167].

Радянська влада з її людиною ненависною політикою не приживалася на території України. Керівництво СРСР на чолі зі Й. Сталіним розуміли це. Тому вирішили будь-яким чином зламати українське селянство. Керівник Компартії України С. Косіор заявив: «Селянин приймає нову тактику. Він відмовляється збирати урожай. Він хоче згноїти зерно, щоб задусити радянський уряд кістлявою рукою голоду. Але ворог прорахувався. Ми покажемо йому, що таке голод. Ваше завдання покінчити з куркульським саботажем урожаю. Ви мусите зібрати його до останньої зернини і відразу відправити на заготівельний пункт. Селяни не працюють. Вони розраховують на попередньо зібране зерно, яке вони заховали в ямах. Ми повинні примусити їх відкрити свої ями» [19, с. 172].

Та найкраще розумів це Сталін. Він добре знав характер і непокору українців і розумів, що лише знищення народу приведе до поневолення України. У листі до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р., тиран писав: «Якщо не візьмемось нині за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Поставити собі за мету перетворити Україну у найкоротший термін на справжню фортецю СРСР; на справжню зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати» [46, с. 59]. Перед

оточенням Й. Сталін поставив дві мети: будь-якою ціною виконати план по збору зерна, загнати все українське селянство у колгоспи і зламати та повністю знищити класовий та національний опір українців.

Заграючи із настроями селян на початку 1930 р., Й. Сталін дещо послабив зашморг колективізації. Це зменшило напругу у суспільстві, але не збило апетитів та кровожерливості Сталіна та його оточення. Внаслідок економічного спаду у світі та Великої депресії ціни на сільськогосподарську продукцію на Заході стрімко впали. Радянський Союз із його великими темпами індустріалізації потребував величезних коштів на придбання машинобудівного устаткування. Країна фактично перебувала на порозі економічної кризи, адже довгострокових позик ніхто не давав, вимагаючи визнати за собою борги Російської імперії. Єдиним виходом було заробити якомога більше валюти через продаж зерна.

Щоб заробити валюту, у 1930 р. генсек ЦК ВКП(б) Й. Сталін дав поштовх новій хвилі колективізації в СРСР [22, с. 49]. У квітні 1930 р. приймається закон про хлібозаготівлі. Згідно цього закону колгоспи змушені були віддавати третину всього зібраного збіжжя. На посівний матеріал, заробітну плату, та корм для худоби катастрофічно не вистачало. Обсяги хлібозаготівель необґрунтовано зростали. До цього додавалося невміле керівництво сільським господарством та погані умови транспортування та зберігання зерна. Варварськими методами протягом січня-листопада 1930 р. із селянських господарств Україна буквально вичавила 400 мільйонів пудів хліба (див. Додаток 3). Сталін був задоволений небаченим результатом і на 1931 рік планка по здачі хліба була ще вищою [25, с. 187].

У 1930-1931 рр. у колгоспах впроваджується нова економічна категорія – «трудодень». Також у колгоспах почали створюватися тимчасові робочі бригади. Вони працювали у період активної сільськогосподарської кампанії. Бригади працювали погано. Часто частина робітників не виходила на роботу, або зволікала із виконанням завдань. Для збору врожаю не вистачало машин та коней. Хліб часто пропадав ще в полі. У 1931 р. третя частина урожаю була втрачена під час жнив, а план хлібозаготівель залишився тим самим. Також почастишали випадки розкрадання зерна працівниками бригад [25, с. 193].

На фоні цієї ситуації становище українських сіл ставало дедалі важчим. Хлібозаготівля 1931 р. затягнулася до весни 1932 р. З колгоспів забиралося останнє. У райкоми поступали тисячі скарг від голів колгоспів про непомірні забори зерна і важке становище працівників. Та Й. Сталін не звертав на це уваги. Він вважав, що зрив плану хлібозаготівлі є відкритим саботажем куркульських та буржуазних елементів, які приховують зерно, намагаючись таким чином знищити молоду радянську країну. Через намагання досягнути мети із заготівлі зерна українські села досягнули піку зубожіння. Влітку 1931 р. у деяких областях Української СРР почався голод, унаслідок якого загинуло близько 150 тис. селян. Рятуючись від голоду, багато селян залишали свої домівки та намагалися влаштуватися у містах. Щоб припинити це переселення, радянська влада запроваджує внутрішні паспорти. Таким чином, селяни, які тікали до міста, не могли влаштуватися на роботу. Незважаючи на катастрофічне становище селян та нестачу посівного матеріалу, зменшення посівних площ, план хлібозаготівель було піднято на 44% [4, с. 195].

Для забезпечення виконання збору зерна у 1932 р., Й. Сталін посилав у відрядження в Україну своїх перших заступників В. Молотова й Л. Кагановича для належного нагляду за ходом зернозаготівлі в Україні (див. Додаток І). Відчуваючи відчай і тяжке становище селян, багато працівників, що забезпечували збір зерна, не виконували на думку керівництва, своїх обов'язків, тому практично третина таких працівників була звільнена.

Знову активізувалися партійні функціонери та комсомольські активісти. Для їх підтримки радянська влада використовувала регулярні війська та підрозділи ОДПУ. Ці підрозділи безжально громили села, що відмовлялися віддавати зерно та інші продукти харчування. Конфісковували навіть насіннєве зерно, необхідне для сівби наступного року. Незважаючи на всі ці заходи, під кінець 1932 р. партійним функціонерам вдалося зібрати лише 70% від запланованого керівництвом [25, с. 201].

У січні 1932 р. Сталін виголошує промову, у якій наказує партійним працівникам подвоїти свої зусилля та зокрема зазначає: «Не дозволяйте, щоб вашу увагу відвертали всілякі фонди і резерви, не забувайте про основне завдання:

розгортайте кампанію зернозаготівель... і прискорюйте її. Першою вашою заповіддю є виконати зернозаготівлю».

Таким чином, головною причиною Голодомору 1932-1933 рр. була цілеспрямована злочинна політика більшовицького керівництва, направлена проти українського села. Продовольства в країні вистачало і не було такої необхідності забирати все збіжжя у селян. Навіть сам Сталін визнавав, що загальний урожай зерна в 1932 році перевищував урожай 1931р. [36, с. 114]. Проте держава цілеспрямовано і по варварськи конфісковувала більшу частину збіжжя, у тому числі і те зерно, яке призначалося для насіннєвого, страхового і фуражного фондів, незважаючи заклики і прохання українських партійних представників з місць.

Такі рішення прирекли мільйони людей на смерть від голоду. Будь-які спроби протидіяти насильству жорстоко придушувалися. Вище партійно-державне керівництво Української СРР в особі генерального секретаря КП(б)У С. Косіора, голови ВУЦВК Г. Петровського, голови Раднаркому України В. Чубаря, перед страхом репресій, не знайшло в собі політичної волі та особистої мужності протистояти диктатурі Й. Сталіна. Вони стали слухняним знаряддям у його руках [42, с. 143].

Американський професор дослідник Голодомору Роберт Конквест писав: «Голод запланувала Москва для знищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян знищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями» [29, с. 113].

Таким чином, Голодомор 1932-1933 рр. не був випадковим наслідком невдалої економічної політики, а став свідомим інструментом примусової колективізації сільського господарства. Його метою було не лише зламати опір селянства та забезпечити хлібозаготівлі, але й здійснити глибокі соціально-економічні перетворення в українському селі шляхом фізичного знищення значної частини його населення. Розуміння цієї взаємодії між колективізацією та Голодомором є ключовим для усвідомлення геноцидного характеру цієї трагедії.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕБІГ ТА НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

2.1. Методи і технології здійснення Голодомору

Як уже зазначалося, Сталін та його оточення після приходу до влади, проводили цілеспрямовану політику на знищення українського народу. Керівництво СРСР не могло зрозуміти і пробачити нескореного прагнення українців до волі. Постійна незгода із насильницьким впровадженням комунізму на території України лякали і дратували Сталіна. Прагнення українців до вільного життя Й. Сталін вважав загрозою для існування радянської влади. Це прагнення він вирішив убити за допомогою кістлявої руки голоду і безмежного безжального терору [42, с. 121].

Перший нищівний удар по селу був заданий в 1931 р. За чотири місяці основного збору збіжжя було заготовлено в два з половиною рази більше, ніж за той же час 1930 р. «Червона мітла» вимела фактично все збіжжя в оселях українських селян і вже навесні 1932 р. почалася нестача харчів в українських селах. Партійні активісти проводили нещадні обшуки, забираючи останнє. Це привело до смерті 150 тис. селян [42, с.130].

План хлібозаготівель на 1932 р. був складений відповідно до даних попередніх років, коли був більш високий врожай. Зменшення посівних площ, недостатність посівного зерна знизилу врожайність у 1932 р. майже у три рази [25, с. 183]. А партійно-адміністративне керівництво країни на чолі із Й. Сталіном вимагало неухильного виконання визначених планів. На місцях почалося фактично повне вилучення зібраного хліба в селян.

Навесні 1932 р., у липні, вже стало ясно, що врожай цього року не буде таким вже багатим, але все ж таки зерна буде достатньо, щоб уникнути голоду. Але норми хлібозаготівлі були встановлені наполовину вище ніж врожай, який можна було зібрати. З нового врожаю було зібрано лише третину норми, встановленої з центру, тому щоб виконати план влада розпочала тотальний грабунок селян. Для цього були розроблені спеціальні заходи. По селах ходили так звані «ударні бригади по хлібозаготівлі», які грабіжницькими насильними методами вигортали у селян останні харчі. У ці бригади входили часто і місцеві жителі, які або пропили власне майно, або зовсім не хотіли працювати.

Ось як про це згадує Михайло Гайдук житель с.Браниця Чернігівської області: «Це були вислужники, які служили за кусок хліба, за привілеї служили окупантам. Багато було їх з нашого села. Вони робили все, що їм скажуть, і навіть більше. Це були свої люди, українці, селяни, які ненавиділи своїх людей, які щось колись мали, які старалися щось мати. Це були люди, які не працювали, але хотіли легко прожити. Радянська влада їх поставила в актив, бо знала, що їх найкраще використати проти селянина, який любить землю, любить працювати» [4, с. 182].

Бригади ходили селом від хати до хати і забирали все, що можна було з'їсти зерно, картоплю, квасолю, горох та буряк із домашнього городу. Забирали навіть вже випечений хліб чи паляниці, а іншу зварену страву просто виливали чи викидали. «В листопаді і грудні 1932 р. забрали все зерно, картоплю, все забрали, включно квасолю і все, що було на горищі. Які дрібні були сушені груші, яблука, вишні – все забрали», згадує Федір Коваленко житель села Лютенки що на Полтавщині [19, с. 135].

А це вже зі спогадів Поліни Шестопал, жительки с. Біликівки Сумської області: «Грабунки людей почалися вже в 1932 р. Відбирали все вирощене, і зерно, і картоплю. В основному це були сільські комсомольці, активісти. Без ніяких документів, приходили в двір і починали шукати. Ходять, довбуть землю залізними ковіньками. Забирали все, що знаходили. Зброї у них не було, а просто шукали. Хто не підкорявся, забирали в сільську раду і там били. Люди не боронилися, підкорялися мовчки. Боялись, що висока влада: арештують і в тюрму, а то і вб'ють. Робили все місцеві комсомольці з головою сільради» [19, с. 141]. Ось ще зі спогадів очевидців: «Ті, що ходили, відбирати чи то хліб, чи будь-що інше, документів ніяких не пред'являли. Вони може їх і мали, але ми були такі залякані, що при одному вигляді губилися. У них була зброя і штирі, якими вони прохромлювали все підозріле. Людей могли побити тільки за те, що ти або стоїш не так, чи дивишся не туди, а якщо яка провина, то і заберуть бозна куди і безповоротно. Продукти харчування приховати було майже неможливо, ховали навіть там, куди ходили по нужді. Вони ходили невеликими групами по 3-4 чоловіка, бувало і більше, до 5. Забирали все, що потрапляло на око», розповідав Григорій Тарасенко зі Сумщини. А житель с. Сергіївка із Дніпропетровщини

згадує: «Про голодні роки пам'ятаю досить добре. Ходили по хатах чоловіки і шукали хліб. Шукали повсюди: по городах, садках, у сараях, а коли знаходили – вибирали все до краплі». У деяких селах дійшло до того що восени 1932 р. особливо старанні активісти перестріляли всіх собак і котів, щоб ними не могли харчуватися голодуючі [6, с. 268].

Намагаючись врятуватися від голодної смерті тисячі селян, незважаючи на те, що шляхи, які вели до міста, були блоковані, все ж пробивалися туди в надії влаштуватися на підприємства, або хоча б купити хліба. Однак, сільським жителям продавати хліб та інші харчі заборонялося. Не знайшовши порятунку селяни вмирали просто на вулицях. У Києві, Полтаві, Сумах, Харкові, Одесі, Дніпропетровську та інших великих містах померлих від голоду кожного ранку збирали і вивозили до братських могил. Все це відбувалося на очах міського населення, яке нічим не могло допомогти селянам [2, с. 307].

У великих містах України, нищівного голоду не було. Робітники отримували хлібні картки, 800 грамів хліба на день. Непрацюючі також мали картки але зі значно меншою нормою. Також у містах в 1932-1933 роках працювали комерційні профспілкові їдальні. Ціни у цих їдальнях були доволі високими. Так обід для робітників коштував 4 карбованці, а вже для членів родини, які не працювали 5-6 карбованців. Робітники обідали рідко [25, с. 191].

Голод, що поширювався Україною протягом 1932 р., набув наймасштабніших розмахів на початку 1933 р. Про масштабність трагедії говорять наступні цифри: в Україні щодня помирало голодною смертю 25 тисяч осіб, кожної години – 1 тисяча, щохвилини – 17 людей [7, с. 88]. Вислугуючись перед Й. Сталіним, московські емісари В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, які за його наказом керували хлібозаготівлею в Україні, давали вказівки, коли не було хліба, забирати сухарі, картоплю, сало, соління, тобто всі запаси їжі. Відомі випадки, коли вилучали навіть шкіряні ремені та чоботи, щоб їх не варили та не їли. Купи зерна та картоплі, зібрані партійними активістами для вивезення в Росію, гнили на залізничних станціях. Озброєна охорона не підпускала до них селян і стріляла без попередження за спробу взяти жменьку зерна чи картоплину [42, с. 136].

7 серпня 1932 р. з'явилася нова постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», яка стає ще одним репресивним засобом влади (див. Додаток К). Згідно постанови, розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а при певних пом'якшуючих обставинах позбавленням волі на строк 10 років і більше. У народі цю сумнозвісну постанову називали «Закон про п'ять колосків» [2, с. 351].

Розстріляти могли навіть за декілька колосків принесених з поля. Ось як про це згадують очевидці: «Багато людей було заарештовано, вислано на Сибір, а деяких було розстріляно. Коли вже зібрали врожай і хтось ішов збирати колоски, які залишалися у стерні на полі, його ловили, заарештовували і засуджували. Це була «крадіж соціалістичного майна», навіть якщо той колосок там у стерні соціалістична держава не піднімала і не брала його. Але якщо ви взяли, вас судили за «крадіж соціалістичного майна». Карали по 5, 6, 7 років, залежно від того, в якій місцевості і кого. Якщо ти походив з родини хоч трошки заможнішого селянина, карали дуже і дуже суворо» [31].

Партійна газета «Правда» з 7 по 17 серпня 1932 р., організовує на території України рейд боротьби з розкраданням зерна. Станом на 14 вересня після прийняття Закону про п'ять колосків, Нарком Юстиції УСРР у відповідній записці керівництву сповіщав про 250 вироків на розстріли [49, с. 218].

Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 р. оголошує рішення про створення спеціальних надзвичайних хлібозаготівельних комісій – НХК. Таку комісію в Україні очолив голова Раднаркому СРСР В. Молотов. Він розгорнув бурхливу діяльність. У листопаді 1932 р. під керівництвом В. Молотова було створено цілу систему спеціальних бригад для здійснення конфіскації зерна так званих «червоних валок» [31]. Такі бригади налічували понад 110 тисяч добровольців. Їх набирали серед доведених до відчаю селян, які таким чином намагалися врятуватися від голодної смерті. За свою службу селяни отримувала невеликий відсоток від вилученого зерна чи інших конфіскованих харчів.

25 жовтня виходить нова постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про необхідність подолання відставання країни у виконанні плану хлібозаготівель». Цією

постановою жовтневий пленум ЦК КП(б)У зобов'язав партійні організації домогтися негайного перелому у результатах проведення хлібозаготівель, створити оперативне керівництво хлібозаготівлями, організувати «боротьбу за хліб». Останні дні жовтня та листопад мали стати вирішальними щодо виконання плану хлібозаготівель. Партійні осередки отримали завдання у десять разів підвищити темпи виконання річного плану до 15-ї річниці Жовтневого перевороту. Жовтневий пленум рекомендував партійним працівникам «безжалісно придушувати всі спроби класового ворога та його агентури, зірвати заплановані темпи хлібозаготівель» [36, с. 189]. 1 листопада РНК УСРР визнало незадовільним виконання річного плану хлібозаготівель по Українській СРР і вимагало приймати ще більш рішучих кроків.

3 листопада 1932 р. секретар ЦК КП(б)У Хатаєвич надсилає телеграму до сталінських резидентів в Україні Косіора, Молотова, Чубаря з пропозицією значно зменшити постачання промислових товарів у райони, які не виконали плану хлібозаготівель та формувати списки селянських господарств, яких можна вважати саботажниками хлібозаготівель [49, с.228]. 5 листопада на місця відсилається директива про негайне виконання Постанови від 7 серпня («Закон про п'ять колосків»). У постанові наголошувалося про необхідність проведення репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів[42, с. 125] (див. Додаток Л).

Від 6 листопада 1932 р. згідно телеграми ЦК КП(б)У надісланої до обкомів партії починається товарна блокада районів, які не виконували хлібозаготівельних планів. Різко зменшилося завезення промислових товарів до п'ятих районів Київської області, сімох районів Одеської, восьми районів Дніпропетровської, восьми районів Харківської областей. А вже 8 листопада відправлена шифрограма В. Молотова, Й. Сталіна для ЦК КП(б)У, яка наказувала із цього дня повністю призупинити відвантаження товарів для сіл всіх областей України, доки вони не розпочнуть чесно і добросовісно виконувати свій обов'язок перед робітничим класом і Червоною Армією в справі хлібозаготівель [25, с. 361].

Інструкція РНК УСРР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі», яка була надіслана на місця 11 листопада, вимагала проводити суворі судові репресії щодо господарств, у яких виявлено закопаний у ямах хліб. Це кваліфікувалося як навмисне псування хліба та шкідництво, і передбачало відповідне покарання позбавлення волі строком від десяти років. Також згідно інструкції, заборонявся відпуск промтоварів одноосібникам. Дана інструкція вимагала рішуче стягувати сільськогосподарський податок, державне страхування, самообкладання. Влада на місцях повинна була негайно застосовувати «найжорстокіші та найсуворіші» репресії до куркульських господарств, що передбачали конфіскацію всього майна, арешт та виселення [40, с. 312]. 15 листопада політбюро ЦК ВКП(б) ухвалює рішення про запровадження внутрішньої паспортної системи і розвантаження міст [21, с. 114]. Це робилося для того, щоб селяни не змогли урятуватися від голоду у містах.

З метою втримання України під своїм цілковитим контролем Сталін запровадив радикальні кадрові зміни. В УСРР на владні пости призначаються вірні йому особи, проводяться політичні «чистки» та масштабні кадрові зміни місцевої партійно-державної номенклатури. Наприкінці 1932 р. в Україну було направлено І. Акулова, С Саркісова, М. Хатаєвича, В. Балицького, які обійняли високі ключові посади в партійному і державному апаратах, органах безпеки України. У січні 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про зміцнення парторганізацій ЦК КП(б)У». Цим рішенням політбюро рекомендувало обрати другим секретарем ЦК КП(б) і першим секретарем Харківського обкому тодішнього секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева, який зарекомендував себе як жорсткий безмежно відданий партії та Сталіну працівник. На прохання Постишева протягом першої половини 1933 р. в Україну було направлено понад 100 відповідальних партійних працівників з різних регіонів СРСР, для здійснення масштабних кадрових змін в УСРР. Результатом кадрових «чисток» було звільнено з посади і замінено понад 53% голів колгоспів, більше 70 % секретарів райкомів, 60% голів райвиконкомів та 60% голів сільрад [42, с.129].

У своїй цинічній жорстокості влада пішла іще далше. 21 листопада була надіслана телеграма Сталіну за підписами Молотова, Чубаря, секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У В. Строганова, Кагановича, з проханням надати спецкомісії ЦК КП(б)У у складі Косіора, Раденса, Кисельова, повноваження на час хлібозаготівель вирішувати питання винесення вироку про розстріли без суду [41, с. 45]. Виконуючи директиву від 5 листопада, Голова ДПУ УСРР Станіслав Раденс 22 листопада розробив план спеціальної операції з виявлення та знешкодження контрреволюційних центрів, які організовують саботаж і зрив хлібозаготівель. Згідно плану операція мала охопити 243 райони України. З одобрення ЦК КП(б)У спец операції розпочалася негайно. А вже 26 листопада у газетах друкується наказ наркома юстиції і генерального прокурора УСРР, Що виправдовує репресії та жорстокість влади [42, с. 131].

З 1 грудня 1932 р. Раднарком УСРР заборонив торгувати картоплею у районах, які не виконують зобов'язань по здачі державі і перевірці наявних фондів картоплі у колгоспах. До цього переліку потрапили райони Чернігівської, Київської та Харківської областей. А починаючи з 3 грудня у ряді районів було заборонено торгувати м'ясом і тваринами [42, 132].

Ще одним репресивним методом знищення українського селянства були так звані «Чорні дошки», які почали діяти із 6 грудня. За рішенням ЦК КП(б)У обкомів та райкомів партії окремі колгоспи, сільські ради, села а пізніше і цілі райони, почали заноситися на «чорні дошки»(див. Додаток М). Всі села, занесені на чорну дошку, блокувалися спец загонами та військами, що робило неможливим виїзд населення за межі цих територій. Також вилучалися всі продукти харчування, заборонялася торгівля [47, с.69]. «Чорні дошки» присвоювалися комуністичним режимом населеним пунктам та районам, які чинили опір примусовій колективізації та масовим репресіям влади, виступали проти повного вилучення харчових продуктів, бо це призводило до голодної смерті громадян. Режим «чорних дошок» став одним із механізмів організації Голодомору. «Чорні дошки» були універсальною зброєю, спрямованою проти всього українського народу.

14 грудня 1932 р. виходить нова Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хід хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі та у Західних областях». Почався масований наступ на все українське. Згідно вищезгаданої постанови, до проблеми із хлібозаготівлею призвела неправильно проведена українізація. Постановою вимагалось негайний перехід на російську мову навчання, преси діловодства. Всіх, хто здійснював саботаж та протестував переходу на російську мову, наказувалося негайно ув'язнювати у концтабори і виселяти на Крайню Північ, а на їх господарства переселяти червоноармійців [25, с. 201].

Наприкінці 1932 р. та на початку 1933 р. до внутрішньої блокади окремих областей чи районів додалася повна блокада цілої Української РСР. Доведені до відчаю селяни намагалися втікати від голоду в інші радянські республіки, де не було голоду. Та організовані урядом блокпости, що склалися із внутрішніх військ і міліції не випускали селян за межі Української РСР. А громадянам, які приїжджали в Україну із інших регіонів, заборонялося без спеціального державного дозволу завозити продукти чи зерно.

На початок 1933 р., на селі уже панував суцільний голод (див. Додаток Н). Залишившись без хліба, селяни їли все мишей, щурів та горобців, кісткову муку і кору дерев, лободу і кропиву. При цьому радянська влада мала значні запаси зерна в резервах та здійснювала його експорт за кордон у величезних масштабах. під час Голодомору, влада забороняла та блокувала виїзд голодуючих поза межі України а також відмовлялася приймати допомогу для голодуючих з-за кордону. Щоб позбавити селян будь-якої можливості дістати хоч щось для харчування, їм не дозволялося найматися на роботу на промислові підприємства, переходити або переїжджати в Росію. На кордоні з нею, як і з Білоруссю, а тим більше з Румунією та Польщею, стояли загороджувальні загони, які розстрілювали втікачів з України на місці. Допомогу голодуючим намагалися надавати жителі Західної України. Вони просто пускали плоти з харчами Збручем і Бугом.

Польські прикордонники, знаючи про Голодомор на території України дивилися на це крізь пальці. Проте на протилежному березі радянські прикордонники стріляли в українців, які намагалися підтягнути ті плоти до берега. Попри те, що дії представників сталінської влади, які спричинили смерть

людей від голоду, кваліфікувалися згідно з нормами тогочасного радянського кримінального законодавства як вбивство, і у прокуратуру поступали тисячі скарг, причини цього масового злочину ніколи в СРСР не розслідувалися, та ніхто з можновладців, причетних до злочину, не поніс покарання при тому, що найвище керівництво СРСР знало про факти масової загибелі людей від голоду [30, с. 116].

Найтрагічнішою була доля селянських дітей, котрим випало відчувати на собі пекло Голодомору абсолютно не розуміючи за що їм така кара. Очевидиць голодомору згадує: "Була весна 1933 білим цвітом цвіли вишні, яблуні, були погожі весняні теплі дні, але сільські діти не бігали, не гралися, а сиділи попід тинами з попухлими ногами, складеними в калачик. У той час у кожному класі сільської школи висів лозунг: «Спасибі товаришу Сталіну за щасливе дитинство!» [11, с. 51]. У цих словах ми бачимо весь цинізм сталінського режиму. У багатьох селах після голоду закривалися школи. Діти помирали, помирали від голоду і вчителі, школи більше нікому було відвідувати. Влада прагнула знищити все від чого залежали процвітання українського суспільства, здатність його до розвитку. Знищувався генетичний код нації. «Під час голодомору 1932-1933 рр. я жила в цьому ж селі, спочатку ходила в школу, але коли почали помирати люди в селі і навколишніх селах, то я залишилася вдома, бо дуже хотілося їсти всім, неможливо було сидіти на уроках. Та й вчителів майже не залишилося, одні втекли, інші померли чи були зовсім слабкі, що не могли навіть вийти з хати. Залишилась одна вчителька, вона в останній день навчання збрала нас усіх в одному класі і дала по скибці хліба. Ми не знали тоді, де вона взяла його, але були вдячні всім серцем і душею. Як з'ясувалося потім, цей хліб їй привіз син із Росії, а вона, добра душа, роздала його нам. Син поїхав додому, а вчителька померла в порожній холодній хаті без окрайця хліба навіть» – згадує жителька села Степанівка Сумської області Титаренко Олександра [2, с. 351].

Рятуючи дітей від голодної смерті у селах, батьки намагалися будь-якою ціною вивезти їх до міста. Там дітей залишали в установах, лікарнях чи просто на вулицях. Жителька Київщини Р. Дзюбіна згадує: «Хто не мав іншого рятунку виходили до поїзда і під час руху закидали своїх дітей до вантажних вагонів, надіючись на те, що їх десь хтось зніме і таким чином дитина виживе» [2, с. 359].

Лише у Вінниці, за офіційними даними, міліція підбрала за перші дні травня 1933 р. 20 залишених на вулиці немовлят. Протягом того ж таки місяця в інших дев'яти населених пунктах знайдено ще 304 маленькі дитини. Тисячі дітей-сиріт, як свідчать документи, бродили поодиночі та групами по селах, дехто помирав на дорозі, інші добиралися до міст, залізничних станцій, просили милостиню, вчиняли дрібні крадіжки.

Села поступово вимирали. По вулицях сновигали втомлені, виснажені люди у пошуках бодай хоч якоїсь поживи. Більшість сиділо по хатах, боючись померти десь на дорозі чи в полі. Ось як згадує про ті часи жителька Дніпропетровщини «Ті, що ходили по хатах, чужі з города, були одіті в кожанки і в хромові чоботи обуті. Забирали все – подушки, одіяла, одежину. Ходили вони дньом – нікого не боялися. А як по кого приїхали вночі і забирали, то все вже, пропадала людина – ні слуху, ні духу. У 1933 году колхози тільки починалися, дак забирали туди все: і корів, і коней, і вози. А в кого дома комора ловка була – розібрали і тоже забирали в колхоз. Усі ходили страшні, худі, діти з здоровими пузами і тоненькими ногами. Ми їли гнилу картоплю, бруньки з липи, листя, цвіт клеверу, цвіт акації. У мене батько охотник був, дак як настріляє горобціві галок, баба моя закидає їх у кип'яток, тоді вони без пір'я стають, баба порозрізує пуза, витягне кишки, а остачу тушки в чугун – і в піч тушити. А добрі такі були! Колхозні поля охранялися. Колосків собіраць не можна було. За один колосок давали год тюрми. У нас була коза, коз в соз не брали, хоть і налог за неї платили, дак вона ж нас і виручила. Людей умірало дуже багато, помню, біля одного двору лежали мертві жінка з маленькою дитиною. Хоронили померлих на кладбіщі» [14, с. 289].

Спочатку людей ховали на кладовищах, потім переважно у власних садках подвір'ях та городах. А пізніше просто збирали трупи людей по вулицях і засипали у ямах ровах чи ярах. Інколи не було сил добре засипати яму. За свідченнями очевидців по селах стояв нестерпний трупний запах. Так смерділа голодна смерть. Із спогадів очевидців: «Особливо весною, раннім літом, багато і померло людей з голоду. Ховали спочатку на кладовищі, а потім, коли вже не вистачало сили туди дотягти, то по садках, під хатами. А пізніше скидали просто в старі погребіща, бо навіть закопати не могли. Не один день із ями, мимо якої я

ходила, стирчали чийсь ноги. Як зараз бачу: сині, тверді, як колоди, і стояв нестерпний сморід. Така смерть найстрашніша. Ніхто вже не скаже, скільки людошок полягло: діток, стариків, та ще й молодих, здорових. Ніхто тоді не рахував. Хто помер, хто до міста втік до своїх родичів» [3, с. 341]. За свідченням очевидців часто на підводі з мертвими людьми могли забрати з дороги і ще живих, щоб на другий день марно не їхати. Так і засипали у яму.

Щоб забрати останні матеріальні цінності у селян, 28 лютого 1933 р. було прийняте рішення розвернути вільний продаж хліба в системі «Торгзін». Спочатку ця система вела торгівлю з іноземцями які перебували на території СРСР. Це була мережа магазинів по всій території країни починаючи з січня 1932 р. Вона обслуговувала іноземців – туристів, спеціалістів, які будували промислові підприємства перших сталінських п'ятирічок. У цих магазинах за валюту можна було купити хліб, борошно і весь асортимент продуктів харчування. Завданням системи торгзину було вилучення валюти та золота, тому що темпи надходження валюти не відповідали потребам індустріалізації, а від експорту селянського хліба в умовах світової загальноекономічної кризи 1929-1933 рр. уряд не отримав прогнозованого валютного виторгу [4, с. 139]. Уряд вирішив «вишукати» внутрішні резерви надходження валюти. Саме у ці магазини ішли селяни, рятуючись від голодної смерті. Їх спочатку насильно позбавили хліба і будь-яких засобів до існування, а потім змусили купувати насильно вилучений у них хліб за побутове золото персні, сережки, натільні хрестики ланцюжки тощо. Із спогадів очевидців: «Одна жінка, яка продавала свою золоту каблучку, це можна було зробити у спецмагазинах, одержала за неї лише паляницю. Ця жінка була вже дуже голодна і з'їла всю паляницю. Вона розпухла і вмерла» [2, с. 295].

Незважаючи на всі заборони і перестороги міграція населення із території України набула масового характеру. Люди продавали останнє майно і тікали в основному на великі будови Дніпропетровщини чи на шахти Донбасу. Часто могли вирватися із села тільки чоловіки з надією потім надавати допомогу сім'ї, але найчастіше їм це не вдавалося. Щоб припинити потік мігрантів до міст і підприємств, була прийнята постанова ЦВК і РНК СРСР від 27 грудня 1932 р. «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової

прописки паспортів». Однією із причин введення паспортизації вказувалось: «з метою очищення цих населених міст від куркульських, кримінальних і інших антигромадських елементів, що переховуються». Паспорти видавалися не всім громадянам. Так розкуркулені та селяни – одноосібники, не мали права отримати радянський паспорт. Селянство фактично знову було загнане у кріпацтво тільки цього разу не царською владою а більшовицькою[8, с. 258].

Мешканці села, які не мали права залишати місце свого постійного проживання, були приречені на смерть. Якщо безпаспортний селянин все ж таки зумів вибратися до міста, то роботу отримати було дуже важко. Бо за прийом на роботу селян без паспортів грозив адміністративною відповідальністю керівникам підприємств. Їм загрожувало до двох років позбавлення волі [42, с. 128].

Як наслідок голоду, а також вживання в їжу різних неїстівних продуктів, бо люди їли все: кору дерев, лободу, кропиву, траву, перетерті на борошно жолуді, м'ясо мертвих тварин, розповсюдились шлунково-кишкові інфекції. Люди помирали від дизентерії, тифу. Також почастишали випадки психічних захворювань, викликаних голодом. Це приводило людей до вчинення вбивства рідних людей, дітей та самогубства [19, с. 135].

Та найгіршим наслідком голоду були випадки канібалізму в українських селах. Факти цього страшного явища підтверджували очевидці з різних регіонів України. Проте, на думку дослідників Голодомору, канібалізм не носив аж такого масового характеру. Фіксувалися тільки окремі випадки. Так згідно звітів ДПУ УСРР, «випадків людодства зареєстровано 28. Більша частина їх належить до 3-ї декади лютого і початку березня 1933 р. 19 випадків людодства припадає на Київську область. У лютому також мали місце 13 випадків трупо їдства» [3, с. 412]. Є свідчення про випадки, коли багатодітні батьки приносили в жертву когось із своїх дітей, щоб порятувати інших. Також за свідченнями очевидців люди їли уже померлих родичів. Людей, що вдавалися до канібалізму, органи радянської влади засуджували і найчастіше ви роком таким людям був розстріл [19, с. 141]. Випадки канібалізму були спричинені виключно божевіллям, розладом психіки виснажених багатомісячним голодом людей. «Було у нашому селі всього. Бідолашні люди їли все, що могли: траву, листя, полову, трупи тварин.

Було навіть і людодіство. У сусідній сім'ї Кладко Катерини було п'ятеро дітей. Щоб їх врятувати, вона вбила свою найменшу дитину (немовля), й всі гуртом її з'їли. Це жахливо. Згодом вони з'їли також собаку» [2, с. 301].

Явище канібалізму під час голодоморів носить історико-психологічний характер. Нестерпне почуття голоду затьмарювало розум людей. Людодіство в Україні не було спадковим чи релігійним явищем і, як явище, завершилося із закінченням голоду [21, с. 368].

Зі спогадів Марії Гордуз жительки села Врадіївка Миколаївської області: «Недалеко від центру селища проживав вбивця-людоді на прізвисько Шингар (Шинкар). Разом з ним мешкала дружина та двоє дітей. У страшний голодний рік ця людина почала вбивати людей і не просто їла їх із своїм сімейством, а готували різні страви і продавали на ярмарку. Найчастіше варився холодець. У цій огидній справі йому допомагала дружина. Спочатку люди лише здогадувалися, чим він займається, бо безслідно зникали односельчани... Коли міліція завітала до його хати, то всіх вразив великий гак на стелі, який необхідний був господарю для того, щоб підвішувати вбиті жертви і розбирати на частини. В погребі було знайдено 16 людських черепів» [1, с. 319]. У 1933 р. англійському журналістові Е. Креншов на запитання про голод в Україні і виявлені випадки людодіства, Л. Каганович відповів: «Нехай краще вони самі себе їдять, ніж вони будуть їсти нас...».

Враховуючи глибоку релігійність та моральність українських селян, канібалізм не набув масовості. Також згідно документації зафіксовано чимало випадків некрофагії – поїдання трупів. Описуються і поодинокі випадки продажу людського м'яса [2, с. 384].

Знищення українського села, та й взагалі всього українського, Й. Сталін та його оточення сприймали як чергову перемогу комуністичної ідеї. Так, один із соратників «вождя народів» М. Хатаєвич, який був призначений у кінці 1932 р. членом політбюро, другим секретарем ЦК КП(б)У, з гордістю заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну» [42, с. 137].

2.2. Етнополітичні та демографічні наслідки злочинних дій радянської влади в Україні 1932-1933 рр.

До кінця 1980-х років, допоки не були відкриті засекречені архіви КПРС, оцінка втрат населення внаслідок Голодомору значно ускладнювалася з огляду на фрагментарність і нестачу відповідної демостатистичної інформації. Ситуація суттєво змінилась в незалежній Україні, коли всі перешкоди для вивчення раніше забороненої теми голоду поступово почали зникати. Відкриття союзних і українських архівів КПРС та доступ до статистичних відомостей та документів про населення за 1930 р., дало відчутні можливості дати об'єктивну оцінку демографічних втрат під час Голодомору. Зокрема, використання матеріалів переписів населення, що проводилися у 1926, 1927, 1939 рр. та документів про природній і механічний рух населення в 1930 рр. дало можливість провести більш обґрунтовані розрахунки. Після відкриття засекречених архівів вдалося також застосувати метод демографічної реконструкції для оцінки втрат під час голоду 1932-1933 рр. через документи про над смертність за віком та статтю [38, с. 29].

Підсумки першого після голоду й колективізації перепису населення, проведеного у 1937 р., виявили чисельність населення значно нижчу, ніж ту, що очікували в уряді, які підкріплювалися прогнозами Центрального управління народногосподарського обліку і заявами самого Й. Сталіна в 1933 та 1934 рр. Працівники, що проводили перепис, піддалися репресіям з боку режиму. Результати їх роботи були ретельно зачищені, а частина з них взагалі знищена [1, с.15]. З метою виправлення диспропорції щодо підсумків перепису були внесені поправки шляхом перерозподілу військовослужбовців до чисельності міського й сільського населення. За офіційними підсумками перепису 1937 р. чисельність населення УРСР була навмисно завищена на 2,6% або на 803,6 тисяч осіб [14, с. 110]

Відкриття радянських архівів наприкінці 1980-х рр. дало можливість встановити кількісні обсяги та методи фальсифікацій, зроблених із метою приховування реальних масштабів наслідків Голодомору. Було встановлено, що фальсифікація перепису населення включала у себе два основних типи необґрунтованих «коректив», а саме: завищені поправки на недооблік і на так звані «контрольні бланки», запроваджені під час перепису; перерозподіл

чисельності спец контингентів, зокрема ув'язнених, це робилося для того, щоб приховати місця їх скупчення на Далекому Сході та Крайній Півночі Росії, так і для підтасовки кількості населення на території УРСР. Було встановлено що підчас перепису було перерозподілено 798,8 тисяч осіб, які утримувалися у таборах. З них 383, 6 тисяч осіб було приписано до українських сіл. Причому найбільший відсоток приписок належав до областей які найбільше потерпіли від голоду у 1932-1933 рр. Перепис з таким же обсягом фальсифікацій був проведений і у 1939 р. Високий рівень зростання смертності населення у 1932-1933 роках, обумовлений масовим голодом, спричинив майже повний розвал роботи органів реєстрації актів цивільного стану.

Дослідження обліку природнього руху населення, проведене у контексті визначення демографічних втрат під час Голодомору, показало великий недооблік смертей. У сільських радах деяких регіонів був брак книг реєстрації, які виявилися дочасно заповненими через масову реєстрацію актів смерті. Цей факт знову ж таки свідчить про неможливість дати точну оцінку втрат в Україні внаслідок Голодомору. Так, за даними сучасних дослідників, у 1932 р. не було зареєстровано 21,9% смертей, тобто практично повз органи реєстрації пройшов кожен п'ятий випадок смерті у селах та 3,2% у містах, а у 1933 р. цей показник уже складав 141,2% у селі і 11,9% у місті відповідно [1, с.117].

Розрахунки Р. Конквеста, британського дипломата та письменника, який був одним з найвідоміших публіцистів з історії СРСР та дослідником періоду сталінських репресій та Голодомору, позначають цифру у 5 мільйонів осіб. Ці розрахунки ґрунтуються на аналізі динаміки чисельності етнічних українців за період між переписами 1926 р. і 1939 р. [29, с. 184].

До сьогоднішнього дня в історіографії Голодомору втрати населення України розглядаються в основному серед селянства. Це зумовлюється розглядом політики сталінського режиму, який нібито був спрямований на знищення села. Тому науковці приділяли значно меншу увагу в дослідженні наслідків голоду в містах. Проте глибокий демографічний аналіз архівних документів у період між переписами 1926 та 1939 рр, показує що міське населення на території України також голодувало. Продовольча криза 1932-1933 рр. торкнулася всього населення України. Якщо на великих промислових підприємствах

працівники ще отримували хоча б якесь продовольче забезпечення, то у малих містечках були перебої з продовольством. Та й ті норми продуктів що видавались на карточки були не достатніми для виживання сім'ї. Тому і міське населення зазнавало втрат від голоду, хоча й не таких масштабних як у сільській місцевості. У 1933 р., за даними досліджень втрати становили 16,5% від кількості сільського населення та 4% від міського [1, с. 121].

Також при аналізі різних демографічних досліджень тих років вражають факти високої смертності серед дітей. Діти були найбільш незахищеними та вразливими в умовах масового голоду. Особливо це стосувалося дітей у сільській місцевості. Багато дітей йшли з дому у пошуках їжі і по дорозі зникало. Інколи їх вважали такими що пропали безвісти, але частіше ніхто не враховував бо їх батьки виснажені голодом не мали сил звертатися у відповідні органи влади, або просто їх уже не було в живих. Так за офіційними даними смертність дітей віком від 1 року до 4 була майже у 7 разів вища у 1932-1933 роках порівняно з іншими роками. А для дітей віком 10-12 років цей показник сягнув у 12 раз більше. Дослідники стверджують, що від Голодомору у період 1932-1933 рр. померло близько 1,6 млн дітей віком до 14 років. У 2010 році фахівці інституту демографії оприлюднили свої розрахунки демографічних втрат України за період Голодомору. На основі різноманітних демографічних та статистичних досліджень вони стверджують, що Україна у 1932-1933 рр. втратила 3,9 мільйонів осіб загиблими та більше 600 тисяч ненародженими. Проте у Національному музеї Голодомору-геноциду цифри оприлюднені Інститутом демографії вважають заниженими і заперечують їх. У жовтні 2019 р. музей Голодомору спираючись на дані власних методів розслідування оприлюднив цифру втрат, що становила 10,5 мільйона осіб [1, с. 125].

Чи можна вважати перебільшення втрат від Голодомору фальсифікацією чи спекуляцією на трагедії? Напевно, ні. Бо історія Голодомору – це дуже травматична та трагічна пам'ять України. Українці, котрі пережили голод і стали свідками та жертвами цього злочину, не могли самі точно сказати, скільки людей померло, бо вся територія України, що була охоплена голодом, справляла таке гнітюче, жахливе враження, що, наприклад, посол Італії у Харкові Серджо Граденіго вважав, що в Україні на протязі 1932-1933 рр. померло щонайменше 20

мільйонів осіб [35, с. 119]. У розпал голоду за підрахунками дослідників в українських регіонах помирало 25-28 тисяч осіб на день.

Дискусії про кількість загиблих від голоду осіб у 1932-1933 рр. тривають. Злочинці за часи існування радянської влади зробили все, щоб приховати масштаби знищення українців. Але кількість вбитих не є головним критерієм для юридичної оцінки злочину. Важливим є те, що увесь світ дізнався про жорстокість підлість і цинізм тоталітарного сталінського режиму і його маніякальне прагнення знищити українців, як націю.

Не менш трагічними стали роки голодомору для української інтелігенції, яка дуже міцно генетично і соціально була пов'язана з селом. У той же час коли українських селян морили голодом, тоталітарний режим Сталіна взявся і за «українізацію» [48, с. 109]. Найпершими під прес репресій попали сільські вчителі. Вони добре бачили і розуміли ситуацію, що відбувалася у селах, кожного дня вони дивилися у стражденні очі спухлих від голоду дітей і не могли мовчати. Сотні вчителів постраждали через свої листи у партійні комітети, в яких описували наслідки колективізації та хлібозаготівель. Втрати освітянських кадрів в українських селах під час Голодомору становила майже 2/3 їх чисельного складу на той час. Тільки упродовж 1932-1933 рр. кількість наукових працівників в УСРР зменшилася на 1649 осіб. У 1933 р. було звільнено більше 200 працівників за націоналістичну діяльність та підриг довіри до влади. На численні прохання районних відділів освіти про допомогу продовольством для сільських вчителів відповідь партійних чиновників «згори» була одна: «Учителі – народ свідомий, хай перетерплять» [42, с. 191].

Ще одним наслідком сільськогосподарської політики сталінського режиму є знищення аграрної науки в Україні. Під час Голодомору широко розгорнулась боротьба зі «шкідництвом» учених-аграрників, які на думку сталінських посіпак, своїми діями і теоріями начебто, «...прагнули викликати в країні голод і взагалі зруйнували сільське господарство». Унаслідок цієї боротьби у 1933 р. з Академії сільськогосподарських наук було звільнено 119 співробітників, більшість з них піддалися репресіям. Фактично, за 1932-1934 рр. в Україні, споконвіку аграрній державі було знищено сільськогосподарську науку [48, с. 134].

Одним із наслідків Голодомору є величезна хвиля дитячої безпритульності

тих років. Так за архівними даними у липні 1932 р. Уманське районне управління добровільного товариства «Друзі дітей» створило притулок для безпритульних дітей на 600 місць і буквально за дві доби заповнило його. За даними обласних комітетів, загальна кількість підібраних безпритульних дітей, лише за один день 5 липня 1933 р. становила: по Донецькій області – 16 886, по Одеській – 10 757 дітей, та по Дніпропетровській області – 23 487 [44, с. 92].

Окрім величезних людських втрат, Голодомор завдав непоправної втрати українському національному духу. Голод 1932-1933 рр. разом з українським селом знищив найкращі риси українців: працелюбність, безмірну любов та повагу до землі, глибоку християнську мораль та найголовніше непокірний вільний дух, прагнення самим творити своє життя своєю історією. Сталін штучним голодом домігся знищення українства не тільки у селах але й містах українського Сходу та Півдня. До поголовного фізичного знищення українців голодом Додався наступ на мову, релігію, традиції та історію. Примусове переселення українців на північ Росії, та заселення на українські території етнічних росіян, привело до майже повної русифікації цих регіонів [41, с. 48].

Ніяка, навіть найдосконаліша, статистика не може передати всю глибину та масштабність соціально-економічних, політичних та морально-психологічних наслідків Голодомору для українців. Голод лютував на всій території Центральної, Південної, Північної та Східної України. Найбільше постраждали від голоду села Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської, Київської, Житомирської областей. Смертність населення на цих територіях у 1932-1933 рр. перевищувала середній рівень більше ніж у десять разів. Такого ж розмаху голод спостерігався у районах Кубані, Північного Кавказу та Поволжя, населених українцями [30, с. 49].

Жахи Голодомору, які охопили адміністративні райони України з населенням понад 40 мільйонів осіб, тривалістю майже два роки, цілком рукотворне. До кінця 1933 року внаслідок голоду та репресій Україна втратила майже десять мільйонів осіб. Порожніми стояли окремі села і навіть райони. Колгоспи залишилися без працівників. Сталін досягнув своєї мети. Українське селянство було практично знищене, а той мізерний відсоток що залишився уже не міг боротися.

Для того, щоб відновити робочу силу в українських селах, Сталін прийняв

рішення підсилити українське населення переселенцями некорінної нації. 31 серпня 1933 рр. був створений «Всесоюзний переселенський комітет». Згідно до особистого розпорядження Сталіна, в Україну ешелонами привозять та переселяють десятки тисяч осіб. На кінець 1933 рр. в Україну були відправлені 329 ешелонів з переселенцями. Було переселено 21856 колгоспних господарств, 117149 осіб, 14879 коней. Затверджений план по переселенню виконаний на 104, 7% [25, с. 398].

За масштабом, жорстокістю, цинізмом і організованістю з боку влади та наслідками для майбутніх поколінь він не має аналогів в історії людства. На думку багатьох українських дослідників подій 1932-1933 рр., відзначають, що основним відлунням Голодомору став глибокий злам історичних традицій нашого народу. Через масову загибель українців, примусову їх депортацію на Північ Росії, а також переселення на українські території людей іншої національності, зокрема росіян, розірвався історично-культурний зв'язок поколінь. Події що відбулися у 1932-1933 рр. не лише повністю зруйнували соціально-економічний уклад життя, а й знищили національно-культурні традиції масово вбиваючи їх носіїв. Українська нація, яка була другою за чисельністю населення в колишньому СРСР становила загрозу для тоталітарного режиму Й. Сталіна і його поплічників. Бо мала власний величезний культурно-історичний спадок, власні традиції державотворення, великий досвід національно-визвольної боротьби. Тому потрібно було знищити все, що було українським.

Терором голодом і знищенням українського духу примусовою русифікацією, прищеплювали і плекали відчуття покори, вдячності і безмежної відданості системі. Оце вирощене десятиліттями сліпе поклоніння народу владі, соціальна терпимість, успадковане почуття страху, особливо до проведення реформ, є голосним відлунням голоду. Як наслідок цього маємо велику різницю між збереженням національних традицій звичаїв на Заході та Сході України [38, с. 195]. Демографічна катастрофа, яка відбулася внаслідок Голодомору, необоротно вплинула на генофонд нації. Знищення національної ідентифікації, української мови привело до зросійщення, появи великої кількості прихильників «руського міра», які не усвідомлюють своєї приналежності до української нації. Як результат — вони закликали в Україну війну, яка має на меті знищити Україну.

РОЗДІЛ 3. АКТУАЛІЗАЦІЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ДИСКУРСУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

3.1. Дискусії про Голодомор 1932-1933 рр. в українській та міжнародній суспільній думці

В Україні донедавна був поширеним міф про те, що держави світу нічого не знали про Голодомор, у іншому разі були б певні дії, які мали б зупинити звірства Й.Сталіна. Проте опубліковані та розсекречені за останні роки документи свідчать про фіксування гибелі українських селян унаслідок цілеспрямованої політики Кремля. Іноземні дипломати системно та послідовно доносили інформацію про ситуацію в Україні до своїх урядів. Доказами цьому стало оприлюднення документів зовнішньополітичних відомств, які включали рапорти, аналітичні доповіді, звіти, політичні огляди консулів таких країн, як: Італія, Німеччина, Великобританія, Польща, Чехословаччина, Норвегія, Швеція, Японія. Західна преса також активно оприлюднювала жахливі події та зафіксовані явища голоду в українських селах.

Катастрофічне становище українства Наддніпрянщини привело в рух громадські й політичні сили Західної України. На 25 липня 1933 р. президія УПР у польському сеймі скликала у Львові з'їзд представників 48 громадських організацій Західної України. На цьому з'їзді було прийнято відозву «Український народе!», в якій пролунав заклик: «Треба поставити на ноги весь світ, щоби він звернув увагу на твоє положення й прийшов з допомогою. Допомагай своїм братам на Великій Україні, чим можеш і як можеш. Громадський комітет поведе масову рятункову акцію в краю та за кордоном» [31]. Тоді ж було створено Український громадський комітет рятуку України (УГКРУ). Важливим напрямом роботи УГКРУ став збір відомостей про події у Східній Україні, а також інформування про це громадськість. Тому в проекті плану діяльності передбачалися заходи щодо розповсюдження відомостей про Голодомор. Навіть людям, що цікавилися ситуацією в радянській Україні, закордонним українцям, знадобилися місяці, щоб збагнути масштаб голоду. У сусідній Польщі жило до 5 мільйонів українців, їхні політичні лідери активно намагалися звернути увагу міжнародної спільноти на масовий голод у Радянському Союзі.

Але й вони усвідомили масштаб трагедії лише у травні 1933 р., коли більшість жертв голоду рятувати було пізно.

Сталінська модернізація СРСР активно обговорювалась серед українців Польщі. Незважаючи на масштабність більшовицької економічної політики, у західноукраїнській суспільно-політичній думці панував погляд, що Україна була лише колонією Росії і за її рахунок Росія піднімає на ноги власну важку промисловість, значно менше піклуючись про інтереси «братньої республіки». Насильницька колективізація українського села була вкрай негативно сприйнята західноукраїнською громадськістю. Вважалося, що більшовицька влада веде війну проти основи української нації – селянства. Голодомор у радянській Україні 1932–1933 рр. шокував західноукраїнську спільноту, зумовивши крах радянофільської ідеології на східних теренах Польщі. Населення Західної України не тільки засуджувало політику більшовицького режиму на Наддніпрянщині, а й висловлювалося проти носіїв комуністичної та радянофільської ідеології в краї. Трагічне становище українського народу на Наддніпрянщині мобілізувало у Західній Україні громадські й політичні сили суспільства на захист нації. Суцільне винищення українства викликало різко негативне ставлення місцевого населення до більшовицького режиму та його політики, спричинило докорінну зміну суспільних настроїв на теренах Західної України [31].

Події, які свідчили про наростання голоду на українських землях, вже на початку 1932 р. почали фіксувати закордонні журналісти та друкувати ці факти безпосередньо в періодичних виданнях Британії, США, Канади, Франції, Швейцарії та ін. країн. Більшість країн заходу не сприймали серйозно отриману про Голодомор 1932-1933 рр. інформацію, так як одним країнам були важливі економічні та політичні відносини з СРСР, інші, спостерігаючи обсяги радянського експорту зерна, зокрема й з українських територій, не вірили отриманим від журналістів даним. Широко використовувались проплачені Кремлем турне по регіонах СРСР знаменитих на той час постатей (Дж. Бернард Шоу, прем'єр Франції Е. Ерріо та ін.), які захоплено описували економічні та суспільні досягнення радянської влади, щасливе життя селян [22, с.146].

Початок процесу введення українського населення у примусовий голод вже на початку 1932 р. фіксували журналісти, які перебували з офіційними візитами в СРСР та отримали акредитацію на роботу у представництвах іноземних газет у Радянському Союзі. Проте варто зазначити, що діяльність кожного іноземця, а особливо іноземного журналіста, знаходилася під суворим наглядом правоохоронних органів СРСР. Відповідно журналісти не могли повноцінно передати всю отриману інформацію, яку збирали з першоджерел [22, с.147].

Першим хто вголос висловився про страшний голод в Україні був молодий британський журналіст Гарет Джонс, який у 1933 р. став свідком Голодомору України. Він поїхав до СРСР, щоб взяти інтерв'ю у самого Й. Сталіна про блискучі економічні здобутки країни, і побачив голод на власні очі та розповів про побачене світу. Чому Джонс так зацікавився Україною, а не задовільнився відвідинами Москви? Ще до революції у Росії мати Джонса працювала гувернанткою в родині промисловця Джона Г'юза. Саме Г'юз заснував місто, на Сході України, яке отримало назву на його честь Юзівка. У 1930 р. воно було відоме як м. Сталіно, а вже з 1961 р. отримало назву Донецьк. Розповіді матері міцно засіли у свідомості Джонса, і він з дитинства плекав мрію побувати в тих місцях. Репортер проїхав десятки сіл і всюди бачив наслідки страшного голоду. За таку зухвалість, Гарету Джонсу сталінський режим заборонив назавжди в'їзд до СРСР. Повернувшись до Британії наприкінці березня 1933 р., Джонс публікує прес-реліз, який передруковують у газетах *Manchester Guardian* і *New York Evening Post*. Проте, на його публікації не звернули увагу [37, с. 349].

Українська діаспора у західних країнах активно збирала свідчення про організацію сталінським режимом штучного голоду на території України. Найактивнішою у цьому питанні була канадська діаспора. Так у 1983 р. групою українців з Торонто, які були організаторами пам'ятних подій до 50-річчя голоду в Україні були зібрані сотні особистих свідчень очевидців голоду, серед людей що мешкали в Канаді. Спеціально був заснований дослідницький фонд, який у 1982 р. перетворився в Український комітет досліджень голоду. На основі зібраних матеріалів у 1984 р. Комітет за два роки свого існування створив документальний фільм «Жнива розпачу», який мав величезний розголос у світі.

Пізніше у 1986 р. Комітет значно розширився і переформувався на дослідний інститут та отримав назву Українсько-канадський дослідно-документаційний центрі [38, с. 169].

У 1985 р. на вимогу української громади США конгресом створюється «Комісія по Голоду в Україні» (англ. Commission on the Ukraine Famine). Очолює цю комісію фахівець з української радянської історії, професор Джеймс Мейс, який співпрацював з Робертом Конквестом. Під час своєї роботи Комісія заслухала понад 600 свідків. Також було знайдено і опубліковано сотні документів, серед них свідчення 179 очевидців голоду. За результатами кількарічної роботи у 1990 р. були оприлюднені певні висновки. Найважливішим з них був такий: Й. Сталін і його оточення здійснили обдуманий та спрямований геноцид українців у 1932-1933 рр. [44, с. 399].

Великий внесок у дослідження голоду 1932-1933 рр. зробив британський дипломат, історик, літератор, письменник-фантаст, поет, один із найвідоміших авторів публікацій з історії Радянського Союзу, зокрема періоду сталінських репресій Роберт Конквест. В україномовній газеті «Гомін України», що виходила у Канаді, у червні 1981 р. повідомлялося про згоду Роберта Конквеста написати книгу про голод в Україні [29, с. 5]. При написанні книги йому допомагав молодий американський дослідник Джеймс Мейс. Обидва стали науковими експертами при розгляді питання штучного голоду в Україні у 1932-1933 рр. Сенатом США і збирали матеріал для роботи над книгою про голод. У листопаді 1984 р. всі україномовні видання Сполучених Штатів Америки активно висвітлювали та коментували кожну промову і статтю Роберта Конквеста що стосувалися Голодомору. Саме він вперше використав терміни «Голодомор», «голодовий геноцид», «голокост».

У 1986 р. книга Роберта Конквеста «The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine» видається у Нью-Йорку; в українській історіографії ми знаємо цю книгу під назвою «Жнива Скорботи». У 1988 р. книга Конквеста вийшла німецькою та російською мовами. Перша українська версія книги «Жнива Скорботи» була видана видавництвом «Либідь» у 1993 р. Проте це перше видання не було повним. Повний переклад книги українською мовою

здійснено у 2007 р. за сприяння Посольства США в Україні та ініціативою Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000». Книга Роберта Конквеста «Жнива Скорботи» стала першою англомовною науковою працею західного вченого про голод в Україні [29]. Ця праця дала конструктивний поштовх до системних досліджень причин та наслідків Голодомору, над якими працювали західні вчені.

У 1988 р. спеціально створена Міжнародна комісія у Торонто, що отримала назву Трибунал з розслідування голоду в Україні 1932-1933 рр., до складу якої увійшли найбільш авторитетні фахівці з міжнародного права світу, визнала, що «... радянська влада добровільно використала голод для успіху своєї політики денационалізації». Також Міжнародна Комісія визнала голод Актом Геноциду проти українського народу, який стався внаслідок: а) стягування непомірних зернових податків; б) примусової колективізації; в) акції боротьби проти куркулів; г) акції проти національної приналежності.

В той час коли Канада та США намагалися під тиском українських громад показати цілому світу трагедію українського народу у 1932-1933 рр., Радянський Союз проводив свою звичну політику із заперечення факту Голодомору. У квітні 1983 р. бюро московського Агентства Преси й Новин в Канаді видає спеціальний прес-реліз, в якому повністю заперечувався факт голоду в Україні у 1932-1933 рр. Цей фальшивий і цинічний документ радянські агенти розіслали в усі великі газети Канади, а також на теле – та радіостанції, у всі великі університети країни, членам парламенту та відомим політичним і громадським діячам [35, с. 120]. Також 5 липня 1983 р. посольство СРСР в Канаді заявило офіційний протест через намір Едмонтонського відділу Комітету Українців Канади відкрити на центральній площі міста пам'ятник жертвам Голодомору. Радянські дипломати вимагали від уряду Канади вжити всіх заходів, аби не допустити встановлення монументу [35, с.122]. За прямим дорученням КППС канадські комуністи повинні були підготувати контрпропагандистський матеріал під заголовком “Шахрайство, голод і український фашизм” англійською «Fraud, Famine and Ukrainian Fascism». Цю книжку написав журналіст Дуглас Тоттл, видана ця праця була у 1987 року в канадському видавництві «Progress Books» [36, с.194]. Автор у своїй книзі на

основі сфабрикованих та підтасованих фактів переконливо доводив, що авторами антирадянських вимислів у питанні Голоду на Україні у 1932-1933 рр. є в основному «кримінальні злочинці» і фашистські прислужники. Правда українські радянські рецензенти просили змінити назву книжки, бо українського фашизму як такого не існувало [37].

3.2. Визнання Голодомору в Україні 1932-1933 рр. актом геноциду проти українського народу та вшанування пам'яті його жертв

Голодомор є однією з найтрагічніших сторінок історії України, яка і до сьогоднішнього дня є недосконало вивченою і вважається широким полем для діяльності дослідників. На сьогоднішній день список бібліографічних джерел які висвітлюють тему голоду 1932-1933 рр. налічує понад шість тисяч джерел. Радянська влада за десятиліття свого існування всіма доступними способами та методами намагалася стерти ці ганебні факти з людської пам'яті. Всі хто хоча б якимось чином намагався порушити дане табу піддавався жорстоким репресіям. Тема Голодомору у СРСР була похована глибоко у архівах під грифом «цілком таємно».

Та як би не намагалася радянська влада стерти з людської пам'яті навіть саму згадку про голод 1932-1933 рр., із здобуттям незалежності в Україні розпочався процес визнання Голодомору геноцидом українського народу. Проте ще до визнання незалежності України на Заході про Голодомор уже говорили вголос. Намагалися це зробити українці що проживали у США, Канаді та були свідками цих трагічних подій [44, с. 115].

З приходом до влади в СРСР Михайла Горбачова починається період гласності та перебудови. Саме у цей період радянські партійні працівники та чиновники частково визнали, що аграрна політика тоталітарного сталінського режиму мала прямий вплив на організацію Голодомору в Україні. У серпні 1987 р. видатний громадський та політичний діяч України В'ячеслав Чорновіл написав М. Горбачову у відкритому листі: «Найбільшою та найганебнішою білою плямою в радянській історії України є глухе мовчання понад 50 років про організований Сталіним і його опричниками (на кшталт Постишева, якого сватають у наші національні герої...) справжній геноцид української нації –

страшний голод 1932-1933 рр., що забрав мільйони людських життів. В одному 1933 р. мій народ утратив більше, ніж у цілій Другій світовій війні, що кілька років плундрувала нашу землю...».

Вперше слово «Голодомор» вжив поет і громадський діяч Іван Драч у 1986 р. на з'їзді письменників України. А Олекса Мусієнко 18 лютого 1988 р. оприлюднив його на сторінках газети «Літературна Україна». Стаття у «Літературній Україні» привернула увагу громадськості до теми Голодомору 1932-1933 рр. на території України. Демократично налаштовані українські науковці-історики сміливо висвітлювали у газеті тему голоду 1932-1933 рр., відкинувши спотворені у минулому історичні догми [38, с. 26].

Керівники Компартії України зрозуміли, що неможливо далі приховувати і замовчувати тему Голодомору. Тому 26 січня 1990 р. була видана постанова, у якій голод 1932-1933 рр. на території України визнавався злочином тоталітарного сталінського режиму. Був виданий цілий збірник унікальних засекречених архівних документів та матеріалів, упорядкованих Р.Пирогом. Вперше в СРСР побачили незаперечні докази існування Голодомору. Причинами голоду історики визнавали репресивну, анти селянську політику партійного керівництва в особі Сталіна та його оточення.

Великий вплив на переосмислення українськими істориками своїх позицій щодо причин Голодомору мав приїзд у 1991 р. в Україну Джеймса Мейса та знайомство з його працями. Так у статті «Голод на Україні (1931-1933 рр.): причини та наслідки» її автор В. Марочко вперше висунув тезу про штучний характер голоду [37]. У тому ж році С. Кульчицький видає монографію «Ціна великого перелому», в якій основною причиною трагедії в українських селах вважав відмову від основних ленінських принципів здійснення реформ у сільському господарстві.[33] Також у 1991 р. була видана книга у якій зібрані свідчення очевидців Голодомору під назвою «Народна Книга-Меморіал».

Зі здобуттям Україною незалежності незалежність запанувала і в історичній науці. Вчені та дослідники відмовилися від тоталітарного партійного трактування історії та стереотипів радянського періоду. У 1993 р. уже на державному рівні відзначали 1960-ті роковини Голодомору 1932-1933 рр. У

Києві відбулася міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини та наслідки». На цій конференції Голодомор отримав визначення як акт геноциду проти українського народу з боку сталінського режиму [3]. Історики показали і на основі історичних фактів довели його національну спрямованість. За свідченнями очевидців та документами з архівів довели спеціальну тотальну конфіскацію всього продовольства на території України та Кубані, де теж проживали в основному українці. Також на конференції висвітили питання організації репресивно-терористичної кампанії проти української інтелігенції. Всі результати досліджень українських істориків були викладені у виступах на міжнародній науково-практичній конференції «Голодомор-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків» [3, с. 4].

Також у 1990-х рр. розширилася тематика досліджень, об'єктом яких стало вивчення документів, що підтверджували явище Голодомору у аспекті геноциду українського народу. Дослідження Голодомору поступово переходить від викривального і засуджувального викладу матеріалу до наукової аналітики та синтезу знань про Голодомор. До досліджень долучилися учені Науково-дослідного інституту українознавства та його філій. Наукові напрацювання цього періоду про Голодомор були включені до змісту навчальних курсів з історії України в усіх ланках середньої і вищої освіти.

У листопаді 2003 р. сесія Генеральної асамблеї ООН визнала Голодомор національною трагедією українського народу. Проти визнання Голодомору геноцидом на цій сесії висловились представники Росії. Також Європейський парламент та Парламентська асамблея Ради Європи визнали Голодомор злочином проти людяності.

Перебуваючи на посту Президента України Віктор Ющенко значно пришвидшив процес прийняття законопроекту про визнання голоду геноцидом українського народу [1, с.]. 11 липня 2005 р. Президент України доручив уряду створити Інститут національної пам'яті. А Законом України «Про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні» що був прийнятий 28 листопада 2006 р. визнав, що

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні є геноцидом українського народу. [5] 75-ті роковини Голодомору були відзначені в Україні на високому державному рівні. У Києві була проведена Міжнародна науково-практична конференція, підготовлено та видано 18 томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр.

У 2006 р., 28 листопада, Верховна Рада України V скликання ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні». Згідно цього закону Голодомор офіційно на державному рівні визнається геноцидом українського народу здійсненим проти нього тоталітарним сталінським режимом. Проти цього закону проголосували лише члени двох фракцій Верховної Ради України це члени Партії регіонів та Комуністичної партії України.

Це рішення було прийнято на основі досліджень документів і отримало юридичне підґрунтя на основі визначення «геноциду» яке можна знайти в Конвенції ООН 1948 року про запобігання злочину геноциду і покарання за нього. Вчинення геноциду в Україні у 1932-1933 рр. підтверджують: 3456 знайдених та розсекречених архівних документів органів влади та КПРС, у тому числі за підписом самого Й. Сталіна; 3186 записів з книги реєстрації актів про смерть у 1932-1933 рр., які підтверджують масову загибель населення від голоду та його наслідків; свідчення 1730 свідків очевидців та потерпілих від злочинних дій тоталітарного сталінського режиму; 857 масових захоронень, де поховано жертви голодомору; 735 населених пунктів у тому числі колгоспів, сільрад і навіть цілих районів України, в яких сталінський уряд впровадив режим «чорних дощок»; 400 розсекречених документів Галузевого державного архіву СБУ, які прямо підтверджують що тоталітарний сталінський режим спеціально організував штучний голод для знищення українців; архівні документи дипломатичних представництв іноземних держав у яких дипломати доповідали про стан справ в українському селі урядам своїх держав; архівні документи, які підтверджують факти масового переселення етнічних росіян в Україну на території потерпілі від Голодомору ; фотодокументи, якими зафіксовано трагічні події Голодомору. Голодомор визнаний геноцидом українського народу майже в 20 країнах світу та шести церквах [1, с.3].

У 2008 р. масштабна кампанія, розгорнута В. Ющенко під гаслом «Україна пам'ятає, світ визнає», включала масові акції («Запали свічку», «Незгасима свічка» і т.п.), щороку проводилися траурні мітинги, займалися збором відомостей про постраждалих від голоду, виділилися кошти на публікації «наукових» досліджень з даної тематики. Така активна діяльність В. Ющенка викликала негативну реакцію керівництва Російської Федерації. 14 листопада 2008 р. Д. Медведєв, засудив спроби надання голоду статусу геноциду з його етнічним підтекстом та спробу применшення трагедії населення інших територій СРСР, та наголосив на спробі налагодження роботи з формування спільних підходів щодо висвітлення подій Голодомору у співпраці з експертами з Казахстану, Білорусі та інших зацікавлених країн СНД [39, с.5].

Завдяки серйозній професійній праці українських дипломатів за часи незалежності України, Голодомор визнаний геноцидом українського народу майже в 20 країнах світу та шести церквах. Зокрема, Голодомор в Україні 1932-1933 рр. визнали геноцидом українського народу такі країни як США, Австралія, Ватикан, Грузія, Еквадор, Естонія, Канада, Колумбія, Латвія, Литва, Мексика, Парагвай, Перу, Польща, Угорщина, Португалія, Чехія. Ще декілька країн засудила Голодомор як акт винищення людства.

Політика незалежної України щодо формування власної історії відбувалася через тенденції, характерні для посткомуністичних держав. Взятий свого часу курс на визнання Голоду 1932-1933 рр. актом геноциду виглядав для міжнародної спільноти суперечливо. У сучасній міжнародній політиці визнання геноцидів залежить передусім від того, наскільки це відповідає геополітичним інтересам ключових країн. Міжнародно-правові аспекти у цьому контексті відходять на другий план, а отже й український Голодомор є однією з проблем, яку ще не вдалося до кінця вирішити у міжнародному правовому полі.

Політика замовчування Голодомору завдала глибокої травми українському суспільству, породила відчуття безсилля та невизначеності. В незалежній Україні процес відновлення історичної правди про Голодомор набув нового імпульсу. Суспільство почало усвідомлювати жахливі масштаби трагедії, яка забрала життя

мільйонів українських селян.

Формування історичної пам'яті про Голодомор є необхідним з багатьох важливих причин. Це моральний обов'язок суспільства перед мільйонами безвинно загиблих. Збереження пам'яті про їхні страждання та втрачені життя є актом гуманізму та поваги до людської гідності. Голодомор є важливою частиною української історії. Збереження правдивої історії Голодомору є важливим інструментом у боротьбі з спробами фальсифікації минулого та поширення пропаганди, спрямованої на підрив української державності. Усвідомлення цієї трагедії сприяє формуванню національної свідомості, консолідації суспільства та зміцненню почуття спільності. Пам'ять про Голодомор є застереженням про небезпеку тоталітарних режимів, політики насильства та знецінення людського життя. Вивчення цієї трагедії допомагає запобігти подібним злочинам у майбутньому. Донесення правди про Голодомор до міжнародної спільноти сприяє розумінню трагічної історії України та підтримці її боротьби за незалежність і територіальну цілісність. є не просто актом згадування минулого, а необхідною умовою для збереження національної ідентичності, утвердження історичної справедливості, виховання майбутніх поколінь та запобігання подібним трагедіям у майбутньому.

Відкрите обговорення різних аспектів Голодомору, уникнення політизації трагедії та пошук консенсусу щодо його історичної оцінки є важливими для консолідації українського суспільства. Історична пам'ять про Голодомор є не лише болем втрати, але й важливим уроком історії. Вона нагадує про цінність людського життя, про неприпустимість тоталітаризму та про важливість боротьби за національну ідентичність та незалежність. Збереження та передача цієї пам'яті майбутнім поколінням є запорукою того, що подібна трагедія ніколи не повториться на українській землі. Це наша спільна відповідальність перед минулим, сьогоденням та майбутнім.

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНІ ТА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр.» НА УРОКАХ ІСТОРІЇ У ШКОЛІ

Сучасна шкільна освіта покликана формувати всебічно розвинену особистість із стійкою громадянською позицією, справжнього патріота своєї держави, який поважає національні традиції та цінності своєї Батьківщини.

Головна мета вивчення Голодомору в шкільному курсі історії – осмислення трагедій простої людини під час тоталітарних режимів. Важливим є також розвиток критичного мислення учнів, адже це дуже складна навчальна тема.

Головне в роботі вчителя над цією темою – дати не відповіді, а поставити запитання; займатись осмисленням минулого як з метою відновлення історичної пам'яті, так і пошуку власної ідентичності. Також дуже важливо показати суперечливі погляди і судження щодо цього питання, щоб учні були готові до самостійних міркувань, оцінок і відстоювання власної позиції. Тому вважаємо, що вивчення й осмислення Голодомору 1932–1933 рр. не перестає бути актуальним і, навпаки, з роками отримує все більшого змістовного й оціночного наголосу.

Вивчення Голодомору 1932-1933 рр. у школі є невід'ємною складовою формування в учнів активної громадянської позиції, патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, державної мови, а також плекання любові до рідного краю та відповідального ставлення до довкілля, що прямо відповідає цілям Державного стандарту базової середньої освіти (2020 р.) [52].

Метою громадянської та історичної освітньої галузі є розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами; формування ідентичності громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності верховенства права [52].

За навчальною програмою тему Голодомору в українських школах вивчають у десятому класі. Вчителі намагаються подавати матеріал в такій мірі, щоб не

травмувати дитячу психіку.

Сімейна й дитяча психологиня С.Ройз звертає увагу на те, що будь-яка розмова на складну тему складається з трьох частин: стабілізації, конфронтації, інтеграції. Стабілізація допомагає зміцнитися в теперішньому, відчувати силу, спертися на те, що допоможе впоратися зі складною інформацією, не потрапити до ретравматизації. У цій частині важливо, щоби сам дорослий був стійким, щоби мав можливість бачити всіх дітей (це важливо, аби швидко реагувати й давати підтримку або коригувати тему). Конфронтація – безпосередній контакт із темою. Інтеграція – завершення теми. Завжди важливо розуміти, з чим дитина йде з уроку. Особливо це стосується теми Голодомору. Що саме дитина взяла з того, що ми їй запропонували? Акцент має бути на житті, на силі [65].

Вивчення Голодомору в контексті психології дитини є надзвичайно делікатним питанням, що вимагає обережного та зваженого підходу. Психотерапевти В.Климчук та В. Горбунова завершили психологічне дослідження «Голодомор 33: Розбити тишу», в якому вивчали психологічні наслідки трансгенераційної травми поколінь на прикладі Голодомору. Цікавим є встановлений зв'язок між родинним досвідом пережиття Голодомору і стратегією уникання. Найважливішим теоретичним висновком цього дослідження є міркування про те, що соціокультурна передача є найімовірнішим шляхом розвитку психологічних наслідків трансгенераційної травми. Так, 38% респондентів, чії родини зазнали травматичного досвіду терору голодом дають ствердні відповіді на твердження «Я не відвідую заходів присвячених подіям Голодомору». Водночас найбільше ствердних відповідей отримало твердження «Я цілком справляюсь з почуттями, які виникають у мене при обговоренні подій Голодомору та згадуванні про них». Основний практичний висновок: правдиве травмо-фокусоване оповідання історій (в родині і громадах, які мають спільні травматичні події), може зменшувати психологічні наслідки трансгенераційної травми. Тому, вивчення теми Голодомору можна сприймати як зцілення через пам'ять, через історії, традиції, вшанування [61].

Подання цієї трагічної сторінки історії має враховувати вікові особливості сприйняття, емоційну зрілість та рівень розуміння дитини, щоб уникнути

психологічної травматизації та водночас забезпечити усвідомлення важливих історичних уроків.

Для молодших школярів (5-6 класи) знайомство з темою Голодомору має бути обмеженим та опосередкованим. Необхідно уникати натуралістичних описів насильства та страждань. Акцент може бути зроблено на цінності хліба, бережливому ставленні до їжі, співчутті до тих, хто голодує, у контексті загальних уявлень про добро і зло, справедливість та несправедливість. Розповіді можуть бути подані у формі метафор, алегорій або через призму художніх творів, адаптованих для дитячого сприйняття, що фокусуються на силі духу, виживанні та людяності в складних обставинах. Важливо створити атмосферу безпеки та підтримки, де діти можуть вільно висловлювати свої емоції та запитання.

У середньому шкільному віці (7-9 класи) учні вже здатні до більш глибокого розуміння причинно-наслідкових зв'язків та соціально-політичного контексту Голодомору. Однак і на цьому етапі подача матеріалу повинна бути ретельно продумана. Важливо зосередитися на історичних фактах, уникаючи зайвої емоційності та спекуляцій. Розповідь про Голодомор має бути інтегрована в ширший історичний контекст, пояснюючи політику колективізації, методи терору та наслідки для українського суспільства. Використання свідчень очевидців (у фрагментах, адаптованих для віку) може допомогти учням відчувати особистий вимір трагедії, розвиваючи емпатію. Водночас необхідно надавати учням інструменти для критичного осмислення інформації та розрізнення фактів від інтерпретацій.

Для старшокласників (10-11 класи) можливе більш детальне та глибоке вивчення Голодомору як акту геноциду, з аналізом юридичних, політичних та соціальних аспектів. Важливо заохочувати учнів до самостійного дослідження, роботи з історичними джерелами, участі в дискусіях та формулювання власної позиції. При цьому педагог повинен бути готовим до складних питань та емоційних реакцій учнів, забезпечуючи підтримку та можливість обговорення.

Враховуючи вікові та індивідуальні особливості розвитку і потреби учнів на різних етапах базової середньої освіти вивчення Голодомору може бути організовано з урахуванням просування індивідуальними освітніми траєкторіями

та на основі компетентнісного підходу.

Компетентнісний підхід до вивчення Голодомору передбачає не лише засвоєння учнями знань, але й формування у них ключових компетентностей, таких як: історична, громадянська, соціальна, комунікативна, інформаційна та навчальна.

Предметно-історична компетентність покликана забезпечити стійкі уявлення учнів про Голодомор 1932–1933 рр., уміння вписувати його в російсько-радянські стратегії нищення української ідентичності; контекст інших геноцидів у світі; здатність визначати глибинні причини, перебіг, наслідки для України. Під час уроку з учнями можна використати безліч методів, які допоможуть краще дізнатись про злочинні дії радянської влади в Україні 1932-1933рр.. Наприклад це може бути метод «мозковий штурм» - добре відомий і ефективний інтерактивний метод колективного обговорення, і метод «мікрофон», який дасть змогу кожному сказати щось швидко, по черзі, відповідаючи на запитання або висловлюючи свою думку чи позицію [64, с.35-36].

Хронологічна компетентність як складова предметно-історичної компетентності орієнтована на формування навичок вільного орієнтування в часі, співвіднесення з Голодомором-геноцидом 1932–1933 рр. різних тогочасних і попередніх подій, явищ і процесів, простеження витоків політики геноциду та еволюції в часі уявлень про злочин Голодомору 1932–1933 рр. У ході заняття з учнями можна використовувати такі вправи, як «Хронологічний диктант» для учнів 5 класу, чи інтерактивну вправу «Упорядкуйте події» з учнями 9-их класів (див. Додаток С). Дієвою є і робота зі стрічкою часу(див. Додаток Т). Так, учням можна запропонувати у хронологічній послідовності розмістити на стрічці часу матеріали про події, які відбувались у 30-х роках ХХ століття в Радянській та Західній Україні, (світлина, документи, свідчення тощо). Для цього можна об'єднати учнів у дві - три групи. Кожній із них пропонуємо набір ілюстративних матеріалів, після чого учні розкладають все у хронологічній послідовності. Стрічку часу можна створити у паперовому або онлайнформаті [53].

Логічна компетентність орієнтована на підсилення в школярів уміння мислити, простежувати причинно-наслідкові зв'язки, робити вмотивовані висновки, аргументовано спростовувати упереджені судження про Голодомор 1932–1933 рр.. За допомогою вправи «Словниковий лабіринт», можна заховати слова, які будуть описували політику Й. Сталіна. Учні зможуть більше дізнатись про політику комунізму розшукуючи слова, та давати пояснення їм, така вправа чудово підійде для учнів 5-8 класів. Чудовим варіантом для навчання, може бути вправа «Асоціації», для того щоб доцільно розкрити проблематику інформації та пропаганди в часи Голодомору 1932-1933 років. Пропонуємо учням назвати / написати асоціації до слів «інформація», «пропаганда», «фейк». Відповіді можна записувати на фліпчарті у три колонки або ж кожен учень записує на стікерах по 1–2 асоціації до кожного слова і кріпить їх на фліпчарті, коротко коментуючи свої варіанти. Вправу можна провести, використовуючи численні сучасні онлайн-інструменти, зокрема інтерактивну дошку Jamboard.

Інформаційна компетентність передбачає удосконалення навичок аналізувати джерела різних типів і видів про Голодомор 1932–1933 рр., визначати ступінь їхньої достовірності та інформативності. Наприклад, під час вивчення теми «Голодомор» дієвою буде робота зі спогадами, щоденниками очевидців / учасників подій.

Використовуючи метод проблемного навчання, задаємо проблемне завдання: Чому радянська влада голодним мором вирішила упокорити Україну? Діти знайомляться з уривками зі спогадів – про опір колективізації, про небажання вступати в колгоспи, про повстання і т.д. У ході заняття можна використати метод читання з маркуванням, який допоможе проаналізувати, усвідомити текст, виділити в ньому головне, відоме / невідоме, цікаве незрозуміле. Маркувати можна за допомогою різних позначок («+», «!», «-», «?»). Важливим етапом роботи є обговорення результатів, провести цей етап можна за допомогою методу «Круглого столу» за темами: «Уроки Голодомору і сучасна Україна», «Перерване буття українського села» [64, с. 56].

Також, одним із варіантів роботи з учнями в цьому напрямі може слугувати перегляд тематичних відео чи аудіо матеріалів із подальшим їх обговоренням про

журналістів, які робили все для того, щоб світ дізнався про трагедію Голодомору 1932-1933 років в Україні, наприклад фільм, трейлер до фільму «Ціна правди»,

«Гіркі жнива», «Червоне намисто» (див. Додаток У). Після перегляду таких фільмів є надзвичайно важливою рефлексія, (підбиття підсумків). Тут можна сміло використати метод «Прес», Діаграму Вена, метод «Сенкан (синквейн)» у вигляді індивідуальної роботи, роботи в парах, дискусіях, круглих столів [64, с.51-52].

Просторова компетентність дасть можливість сформувати уміння отримувати інформацію з історичної карти. При вивченні теми «Голодомору», учні отримують індивідуальні картки з питаннями, при рішенні яких усю інформацію можна знайти на карті. До прикладу завдання для школярів - вивчити карту і визначити, в яких областях були більшими демографічні втрати? (див.Додаток Ф). Цей вид навчальної діяльності має на меті досягти розуміння учнями масштабу «території Голодомору», штучних масових голодів, регіональних особливостей та вміло орієнтуватись в історико-географічному просторі. В умовах сучасності, доцільно використовувати інтерактивні карти, наприклад сервіс Thinklink, на якому до зображення можна додати інтерактивні відео, картинки, музику, тести та інші мітки. Їх можна використовувати на різних етапах уроків у якості поєднання розваг та навчання, під час контролю або у формі домашньої роботи.

Аксіологічна компетентність покликана поглибити здатність до оцінок подій, явищ, історичних постатей, пов'язаних із Голодомором 1932–1933 рр. Для успішної реалізації аксіологічної компетентності використовуються сучасні освітні технології. Використання ігрових технологій на уроках історії підвищує інтерес до уроку.

Гра «Впізнай героя» школярам пропонується текст: «У 1986 році видав книгу “Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор”, яка стала свого роду дослідженням, що всебічно розкрило правду про геноцид проти українського народу, насамперед його штучність та спланованість радянським тоталітарним режимом». Учні повинні назвати, про кого саме йде мова? По завершенні гри і отримання вірної відповіді на поставлене питання учням пропонується відповісти,

чому Роберта Конквеста називають людиною правди? Чи можна так само називати інших дослідників Голодомору? Обґрунтуйте свої міркування.

Головне завдання, яке стоїть перед вчителем історії при поданні цієї теми, це – урахування усіх методичних вимог, що включають вікові особливості учнів, цілісність та логіку курсу, ретельний добір якісного історичного матеріалу, враховуючи те, що тема відноситься до надзвичайно трагічного історичного досвіду нашого народу. Окрім цього слід звернути увагу, що дана тема викладається у старшій школі, а тому краще якщо вона буде висвітлена через дослідницьке та творче навчання.

Впровадження дослідницького та творчого навчання можлива на практичному занятті. Практичне заняття – форма навчального заняття, особливий тип уроку, де на основі раніше отриманих знань і сформованих умінь учні виконують пізнавальні і дослідницькі завдання, набуваючи нових знань і опановуючи більш складні пізнавальні уміння. Таке заняття складається із трьох етапів: вступу (налаштування учнів на урок та мотивація), основної частини (безпосередня робота над вирішенням певних завдань, що мають містити такі елементи: порівняйте, доведіть, поясніть, визначте причини та наслідки, джерела різного змісту), підсумкова частина (систематизація та узагальнення опрацювання). Для реалізації всіх компетентностей ми пропонуємо практичне заняття «Голодомор 1932-1933 рр.». Стосовно цієї теми є дуже багато методичних розробок, проте вони здебільшого стосуються виховної діяльності, ніж навчально-виховної.

На практичному занятті особливо ефективною буде робота з історичними джерелами. Саме ця робота, буде сприяти формуванню історично-критичного мислення учнів, процесу пізнання, осмислення явищ і фактів; сформує навички дослідницької роботи; допоможе виробити в учнів відповідні навички спостережень, критичного мислення; виробить вміння аналізувати і синтезувати візуальне джерело, викличе дискусію на уроці. Для роботи з історичним джерелом можна використати інтерактивний метод навчання, такий як «Коло ідей»[55]. Учні утворюють групи, пропонуємо їм ознайомитися з текстом документів Закону про 5 колосків, постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про заходи з

посилення хлібозаготівель», постанови РНК УСРР від 20 листопада 1932 р., «Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах» та Інструкції до неї. У обох документах «чорна дошка» визначалася як один із найсерйозніших заходів для подолання так званого куркульського спротиву та саботажу виконання хлібозаготівельного плану. Після чого, у «колі ідей» учні повинні знайти відповідь на питання: які цілі переслідували дані закони ?

Практичне заняття передбачатиме насамперед роботу у малих групах (кооперативне навчання), а мотивацією стане перегляд невеликих уривків із фільмів, для того щоб учні могли зрозуміти про що буде йти мова («Гіркі жнива», «Українська ніч 1933 р.», «Ціна правди», «Червоне намисто» (у порівнянні з іншими фільми, він має оптимістичне закінчення)), або роздатковий матеріал (створені брошури). Історична брошура може містити в собі корисні посиланнями, що розповідають про важкий період життя української нації запропоновані Міністерством освіти і науки України, Українським науково-дослідницьким та освітнім центром дослідження Голодомору (HREC in Ukraine), Інститутом історії України НАН України, Науково-освітнім консорціум вивчення Голодомору при Канадському інституті українських студій університету Альберти, Національної спілка краєзнавців України. Серед корисних матеріалі, що можна використати на практичному занятті—документи з рубрики «Голоси правди» (спогади іноземних діячів , українських інтелігентів та жителів міст, містечок, сіл); серія відеороликів «Голодомор – помста за свободу»; плакати «Люди правди» (зображення та спогади тих людей, що стали свідками тогочасних трагічних подій) та ін.

Вчитель самостійно має сформувати групи за приблизними захопленнями дітей. Окрім цього кооперативне навчання передбачає роботу у парах та трійках. Всього буде шість об'єднаних груп. Завдяки роботі у колективі реалізується соціальна компетентність, що розвиває вміння працювати у групі, доходити до спільної думки, водночас через висловлення власних думок та аналізу думок своїх однокласників у дітей розвивається мовленнєва компетентність.

Перша група за напрямком діяльності – «політики», для них, на час заняття, буде ряд завдань. Зокрема, назвати причини голодомору, проаналізувати

запропоновані джерела та розказати про дії радянської влади у 1932-1933 рр. Спогадів учасників та свідків тих подій роблять історію близькою (аксіологічна, інформаційна, соціальна компетентності). Доречним буде також використання іноземних свідків, до прикладу записи Г. Джонса (валіанський журналіст, який першим у західній пресі розповів про Голодомор та намагався довести правду світові). Тим більше старшокласники могли бачити художній фільм про нього і це буде додатковою мотивацією до їхньої роботи. Інколи можна почути думку, що перекази свідків занадто важкі для дитячих вух. Але учні старших класів цілком можуть сприймати відомості про канібалізм чи інші жахи Голодомору. Це буде сприяти бажанню самим шукати подібні публікації знайомитися з ними і таким чином переосмислювати історію. Така робота також виховує самонавчальну компетентність, оскільки діти самостійно працюють над історичними джерелами, вчитель може виступати тільки координатором. Педагогові слід пам'ятати, що для учнів старших класів на урок виділяється приблизно від чотирьох до шести джерел писемних, так само і наочних.

Друга група – «психологи», тут задіється аксіологічна компетентність, оскільки учасники цієї команди мають через внутрішній стан людини того часу зрозуміти та осмислити важкість життя у скрутних умовах: штучно створеним голодом. Дітям пропонується проаналізувати фото, виявити причини смерті з фізіологічної точки зору, навести аргументи щодо канібалізму (можна підтвердити джерелом), до якого наслідку у свідомості людей це призводило. Також «психологом» доведеться опрацювати статистичні дані 1933 р. (логічна, аксіологічна, життєзбережувальна компетентності). Ознайомившись з статистикою цифр, школярі отримають загальне уявлення про масштабність вчинених злочинів на території України у 1932-1933 рр. Також дітям слід пояснити звідки у нас у свідомості таке шанобливе ставлення до хлібу, чому не можна його викидати, або ж спростувати стереотип щодо худих людей, які нібито мало їдять. Пояснити поняття посттравматичного та пост геноцидного синдромів для українського суспільства. Доречним буде використання фото віденського інженера А. Вінербергера (зроблені таємно в Україні 1933 р. та відправлені до Австрії), американців Д. Еббе (робив фото найвідоміших диктаторів світу, серед

них і Й. Сталін, під відкриттям фотографував українське суспільство) та В. Вільямса (зробив перші фото докази в Україні та опублікував у газетах), українця М. Бокань (зафіксував трагедію власної сім'ї під час Голодомору, особливість його фото полягає в тому, що він є безпосереднім учасником цього жахіття, існував у цій системі, в той час як іноземці були тільки свідками та спостерігачами. Його фото світлини поєднані із «Записами», які він роби вже після голодуючих років). Саме цим людям вдалося зберегти фотографії тих часів, а тому 2021 р. за ініціативи американської дослідниці Л. Бабій Науково-освітній центр вивчення Голодомору в Торонто запустив надзвичайно важливу онлайн демонстрацію заборонених фото.

Наступна група учнів – «журналісти» (у цю групу варто давати тих дітей, що є творчими особистостями). Основне завдання учасників команди - сповістити світову спільноту про жахливі події в Україні (загальнокультурна, аксіологічна, просторова, хронологічна компетентності).

Ще одна сформована група – «історики», що об'єднує учнів, що краще сприймають історичні документи та архівні матеріали. Серед завдань: назвіть території на яких найбільше був поширений голод (просторова компетентність); чи мали можливість голодуючі регіони отримати допомогу від західноукраїнських земель? Тут учням слід звернути увагу на Український громадський комітет рятунку України, що було створено у липні 1933 р., охарактеризувати якими методами вони намагалися допомогти голодуючим Центральної, Східної та Південної України; зазначить роль ОУН у цьому питанні, яким чином вони намагалися привернути увагу світової спільноти про голод в УСРР (логічна компетентність); опрацювати архівні матеріали та статті із газет, розповісти про дії комісії В. Молотова (логічна компетентність).

Остання група – «дипломати». Тут дітям слід креативно підійти до вирішення завдань. Вчитель подає зразок складання плану допомоги, який має свій алгоритм: основний задум допомоги; планування допомоги (тобто поступовість допомоги із за кордону, матеріали, які потрібні для реалізації); реалізація; результат. Вирішення цього завдання тільки за можливості певних знань всесвітньої історії, а також зовнішньої політики СРСР. Не забуваємо, що в це період діє так звана

«залізна завіса», тобто в'їзд та виїзд до країн радянського союзу був заборонений! Також можна додати декілька правових документів для аналізу та створити групу «правозахисники». Така ініціативна сприятиме формування громадянської компетентності учнів. Тему геноциду потрібно обговорювати на уроках історії та правознавства для розширення уявлень дітей про права і свободи людини, громадянське та правове суспільство. На уроках може мати місце дискусія про те, хто саме є об'єктом геноциду. Старшокласники можуть попрацювати над терміном «геноцид», звернути увагу на Конвенцію ООН та Кримінальний Кодекс України.

У ході заняття діти, ознайомлюючись із перебігом подій, мають дійти певного висновку, як загального так і, ми б сказали, спеціального, відповідно до роботи у своїх групах, що голод був цілеспрямовано напрямлений на знищення української нації. Голодомор відбувався не тільки на території України, але й на тих частинах Кубані та Північного Кавказу де проживали етнічні українці. Практичне заняття на підсумковому етапі не передбачає домашнє завдання, проте вчитель може діяти на власний розсуд.

Цікавою формою роботи може бути бінарний урок з історії та української літератури, на якому вивчення історичного матеріалу про Голодомор 1932-1933 рр. поєднується історико-літературним дослідженням роману В. Барки «Жовтий князь»[52]. В ході уроку учні повинні дати історичну довідку описаним у романі подіям, що стосуються Голодомору 1932-1933 років. Наприкінці уроку учням пропонується знайти відповідь на питання: «Що сказав світові В. Барка своїм романом “Жовтий князь”»? Очікувані відповіді учнів: письменник відтворив страшні картини штучного Голодомору в Україні в 1932-1933 роках»; показав світові болючу правду про тоталітарну систему, яка нищила на своєму шляху все світле і гуманне, пожирала своїх дітей. Бо вона і є «жовтий князь»[59, с. 206].

Однією з ефективних організаційних форм позаурочної роботи є історичний гурток. Він повинен об'єднувати постійний склад учнів, будувати свою роботу на підставі плану. Членам гуртка вчитель може запропонувати пошукову та дослідницьку діяльність (збирання документальних матеріалів, свідчень очевидців голодомору для поповнення фондів краєзнавчих та шкільних музеїв).

Цікавою і потрібною формою позаурочної роботи є вечори історії. Слід взяти до уваги, що 27 листопада щорічно проходить всеукраїнська акція «Запали свічку пам'яті» на згадку про 10 млн. українців, знищених комуністичним тоталітарним режимом у 1932-1933 роках. Під час цієї акції в навчальних закладах можна забезпечити проведення лекцій, уроків пам'яті, вечорів-спогадів та інших заходів з теми Голодомору. Для проведення лінійки в школі з учнями 5-9 класів можна використати символ «Незабудки пам'яті», також можна скористатись прийомом «Портретна галерея» і разом з учнями 9-11 класів підготувати виставку фотоматеріалів, творів мистецтва та літератури, які відображають події, пов'язані з геноцидом українського народу [57].

Тема Голодомору складна тим, що більшості сучасних дітей в Україні важко уявити тотальний голод. Тому, при вивченні досліджуваної у дипломній роботі теми у школі, варто звернути увагу на те, що Голодомор хоча й травмував, однак не зламав українського народу, адже з-поміж мільйонів понівечених людських доль була значна кількість тих, хто не втратив людської гідності та віри й, усупереч несприятливим обставинам радянської дійсності наступних років, став художником, письменником, перекладачем, науковцем, громадським діячем, збагативши українську і світову культуру.

Отже, проблема Голодомору 1932-1933 рр. – одна з найболючіших тем в історії України. Починаючи із подій 1932-1933 років здійснювалася послідовна політика знищення української нації, її історії, пам'яті, мови. Руйнівні наслідки Голодомору Україна відчуває і тепер. Голод 1932-1933 років став нищівним ударом по національній самоідентифікації українців на території Сходу України. Це на роки загальмувало поступ України у виборі шляху розвитку, як самостійної держави. Тому саме на школу покладена місія збереження цих гірких уроків і передачі їх прийдешнім поколінням. Для досягнення максимальних результатів, кожному вчителі потрібно підбирати такі форми донесення матеріалу, щоб у школярів назавжди вкарбувалося в пам'яті усвідомлення причин виникнення Голодомору та його руйнівні наслідків. Учні, які стануть майбутніми громадянами України, повинні ніколи не допустити подібної трагедії у майбутньому.

ВИСНОВКИ

Голодомор 1932-1933 рр. – глибока і кривава рана в душі українського народу. Цей період назавжди залишиться одним з найболісніших та гострих в історії нашого народу. Голодомор став дієвим засобом знищення, упокорення всього українського народу, насадження йому бездуховності та німої рабської покори тоталітарному ворожому режиму. Голодом 1932-1933 рр. було виморено весь цвіт української нації, носіїв культури та традицій, духовенство й носіїв національного коду.

Багато вітчизняних і зарубіжних дослідників зійшлися на думці, що Голодомор не був випадковим явищем, а цілеспрямованим ретельно спланованим сталінським режимом актом. Адже практично тільки на території України колективізація насаджувалася такими шаленими темпами. Тільки для українських регіонів був у кілька разів завищений план хлібозаготівлі. Тільки з українськими куркулями велася така безпощадна і жорстока боротьба. До масового винищення українців голодом, знищення їх культури, мови, релігії додалося заселення України росіянами. Почався процес русифікації українських територій.

У 1932-1933 рр. на десятиліття було підірвано матеріальну базу українського села, зруйновано його виробничу та товарну інфраструктуру. Голодомор повністю знищив підприємницькі та ініціативні елементи у сільському господарстві, селяни більше не мали стимулу до праці. Актом голоду залякано цілі покоління українців, причому, не лише селян але й жителів міста, інтелігенції, зламано волю усього українського народу до опору тоталітарній системі.

Тоталітарний сталінський режим не терпів жодної згадки про вчинений ним злочин. Всі документи які стосувалися Голодомору були на довгі роки поховані у надсекретних партійних архівах. Всіх хто навіть лише натякав про масштаби чи причини голоду, піддавали жорстоким репресіям. По сьогоднішній день дослідники не можуть прийти до спільної думки про кількість забраних українських життів. Влада видала розпорядження не реєструвати смерті дітей віком до одного року. Цвіт української нації, українці віком від 6 місяців до 17 років становили близько половини всіх жертв Голодомору. За антиукраїнською

спрямованістю та масштабністю застосування голод 1932-1933 рр. виявився найжахливішою зброєю масового знищення. Незважаючи на те що навмисне спричинення голоду що призводить до смерті, кваліфікувалося радянським законом як умисне вбивство, ніхто в СРСР не розслідував причин цього масового злочину, та ніхто з можновладців, причетних до злочину, не поніс покарання.

З послабленням комуністичного контролю над суспільним життям у другій половині 1980-х рр. відновлюється пам'ять про Голодомор. Починаючи з 1993 р. в Україні уже на державному рівні відбувається вшанування жертв Голодомору. При цьому, доктор Рафаель Лемкін, який власне і запровадив в історію права термін геноцид, у 1953 р. сказав, що «винищення української нації» – це «класичний приклад геноциду» [14]. У 2006 р., за управління Президента України В.Ющенка, СБУ розсекретила понад 5 тисяч сторінок державних архівів про Голодомор. Опубліковані факти стали шоком не лише для українців, але й для цілого світу. Для українців визнання Голодомору геноцидом українського народу на міжнародному рівні є свідченням встановлення історичної справедливості, щодо оцінки злочину проти людяності, скоєного стосовно українського народу, та демонстрацією засудження дій тоталітарного режиму, який знищив в Україні мільйони людей. Двадцять три країни світу підтримали Україну у її прагненні до відновлення справедливості, щодо мільйонів невинно заморених голодом українців.

Велике значення для майбутнього України, її гідного місця у світовій та Європейській спільноті має збереження історичної пам'яті. Головним завданням у системі шкільної освіти є достукатися до почуттів кожного майбутнього громадянина, на основі вивчення таких трагічних сторінок історії повинні формуватися патріотизм, стійка громадянська позиція, усвідомлення того що подібне не повинно повторитися.

Вивчення Голодомору 1932-1933 рр. на уроках історії у школі є не лише важливим для формування історичної свідомості учнів, а й має значний методичний та морально-психологічний аспекти. Методично, ефективно викладання цієї трагічної події вимагає використання чутливих та диференційованих підходів, залучення різноманітних джерел інформації та

інтерактивних методів навчання, що сприяють глибокому розумінню причин, перебігу та наслідків Голодомору. Вивчення Голодомору має охоплювати різні аспекти: політичний: аналіз рішень та дій радянського керівництва; соціально-економічний: вплив колективізації на селянство, вилучення зерна; культурний: руйнування традиційного сільського укладу життя, втрата культурної спадщини; демографічний: жахливі наслідки голоду для населення України; міжнародний: реакція світової спільноти (або її відсутність).

Для глибшого розуміння теми необхідно залучати різноманітні джерела інформації: історичні документи, спогади та усні історії, розповіді тих, хто пережив Голодомор. Доцільно знайомити учнів з творами художньої літератури та мистецтва, що відображають трагедію Голодомору; демонструвати фото- та відеоматеріали: візуальні свідчення епохи (з обережністю, враховуючи їх емоційний вплив).

Морально-психологічний аспект передбачає створення атмосфери емпатії та співпереживання, вшанування пам'яті жертв та формування в учнів усвідомлення цінності людського життя, неприпустимості геноциду та важливості толерантності. Успішне поєднання методичної майстерності та морально-психологічної чутливості педагога є ключовим для того, щоб учні не лише засвоїли історичні факти, але й усвідомили трагедію Голодомору як важливий урок історії.

Методи подачі матеріалу повинні відповідати віку та рівню розвитку учнів. Для молодших школярів акцент може робитися на загальнолюдських цінностях, співчутті та пам'яті. Для старших учнів можливий глибший аналіз політичних та соціальних причин. Необхідно враховувати емоційний стан учнів, ретельно дозувати інформацію, особливо візуальну, щоб не спричинити психологічну травму. Слід уникати надмірно натуралістичних описів страждань. Потрібно створити безпечне та підтримуюче навчальне середовище, де учні зможуть висловити свої почуття та думки.

Важливо підкреслити, що вивчення Голодомору має не лише історичне значення, але й є уроком для майбутніх поколінь про цінність людського життя та неприпустимість геноциду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Опубліковані джерела

1. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: анотований довідник / відп. Упоряд.: В. М. Даниленко, Л. Л. Аулова, В.В. Лавренюк. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с
2. Голодомор 1932-1933 років і Україні: злочин влади – трагедія народу: Документи і матеріали / упоряд. В. С. Лозицький, О. В. Бажан, С. І. Власенко та ін. Київ: Генеза, 2008. 504 с.
3. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
4. Голодомор в Україні 1932-1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / упоряд. А. І. Кудряченко. Київ: НІСД, 2008. 336 с.
5. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/376-16> (дата звернення: 18.04.2022 р.).
6. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 рр. Збірник документів і матеріалів / упор. Г. Михайличенко. Київ :Наукова думка, 1992. 736 с.
7. Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. Київ, 2003. 192 с.
8. Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упоряд В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін. Київ : Стилос, 2007. 603 с.
9. Упокорення голодом: збірник документів / упорядн. М.Мухіна. Акад. наук України, Ін-т укр. археографії. Київ, 1993. 316 с.

II. Спогади і мемури

10. Голодомор 1932-1933 років на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2007. 484 с.

11. Голодомор на Чернігівщині 1932-1933 рр. мовою документів: Тематичний перелік / упорядн.: Л. П. Коноваленко, А. В. Морозова, Н. М. Полетун., ред. А. І. Неділя. Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2003. 72 с.
12. Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців : збірник матеріалів / упоряд., авт. передм. та прим. С. В. П'ятаченко. 2-е вид. доп. Суми : «МакДен», 2018. 368 с.
13. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933. URL:<https://holodomormuseum.org.ua/holodomor/natsionalna-knyha-pam-iati-zh-ertv-holodomoru-1932-1933/>(дата звернення: 25.04.2022 р.).
14. Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади. Лебедин,. 1993. 464 с.
15. Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. 296 с.

III. Наукові статті , монографії

16. Боряк Г. Інтернет-ресурси документально-публіцистичних матеріалів з проблеми Голодомору. 2003-2007. 9 с.
17. Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. 48 с.
18. Веселова О., Нікілєв О. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 рр. Свідчення. Київ, 2009. К. 1. 936 с.
19. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. Київ -Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. 270 с.
20. Воля О. Мор: Книга буття України. Київ: Кобза, 2002. 1152 с.
21. Голодомор (1932-1933 рр.) – невідома українська трагедія. 2013. 280 с. 447 с.
22. Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Матеріали міжнародної конференції (м. Київ, 25-26 вересня 2008 р.) / відп. ред. І. Р. Юхновський; Український інститут національної пам'яті. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009.

23. Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; редкол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; ред. І. С. Шелестович; ОННБ ім. М. Горького, Інст-т історії України НАН України. Одеса, 2014. 685 с.
24. Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького; Ін-т історії НАН України; Фондація українознавчих студій Австралії. Одеса: Вид-во М. П. Коць, 2001. 654 с.
25. Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927-1933. Початок надзвичайних заходів. Голод 1928-1929 років. Київ, 2008. К. 1. 552 с.
26. Енн Еплбаум. Червоний Голод: Війна Сталіна з Україною (англ. AnneApplebaum «RedFamine: Stalin'sWaronUkraine»). 2018. 440 с.
27. Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні / упорядн. В. І. Марочко. Дрогобич: Коло, 2018. 576 с.
28. Захаров Є. Чи можна кваліфікувати голодомор 1932-1933 рр. в Україні та на Кубані як геноцид? Харків: Права людини, 2008. 48 с.
29. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор / Роберт Конквест; під ред. С. Головки. Київ : Либідь, 1993. 384 с.
30. Котляр Ю. В. Голодомори 1921-1923 рр. та 1932-1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. 204 с.
- 31.Кравець Д. Голодомор 1932–1933 рр. у західноукраїнській громадсько-політичній думці. URL: <https://www.holodomorstudies.com/>(дата звернення 13 травня 2022 р.).
32. Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. 424 с.
33. Кульчицький С. В. Ціна "великого перелому". Київ: Україна, 1991. 432 с.
34. Лановик Б., Лазарович М., Матейко Р. Голодомор 1932-1933. Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. Т. 1.

35. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932-1933 рр. / упоряд. та вступ. ст. Андреа Граціозі; передмов. Ніколи Франко Баллоні; Італ. ін-т культури в Україні. Харків: Фоліо, 2007. 255 с.
36. Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: Хроніка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 294 с.
37. Мейс Дж. Ваші мертві вибрали мене / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ: ЗАТ «Українська прес-група», 2008. 672 с.
38. Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр.: 12 лютого 2003 р./ за ред. Д. В. Табачника, О. О. Зінченка, Г. Й. Удовенка; Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України. Київ, 2003. 203 с.
39. Послание Президента России Д. А. Медведева Президенту Украины В. А. Ющенко. Официальный сайт Президента России. 14.11.2008. URL: archive.kremlin.ru/text/greets/2008/11/209176.shtml (дата звернення: 26.04.2022 р.).
40. Репресії в Україні (1917-1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока; авт. вступ. статті С. І. Білокінь. Київ: Смолоскип, 2007. 519 с.
41. Руденко Р. Г. Драматична і трагічна історія голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Харків: ХНЕУ, 2009. 92 с.
42. Страта голодом: пер. з англ. С. Старів / за ред. Р. Доценка. Київ: Українознавство, 1997. 250 с.
43. Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади. Лебедин,. 1993. 464 с.
44. Трагедія голодомору в Україні 1932-1933 рр. у пам'яті народній: Матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 22 листопада 2007 р.) / відп. за вип. П. Є. Минко. Харків, 2008. 188 с.
45. Тридцять три запитання і відповіді про Голодомор-геноцид / Н. В. Лапчинська. Дрогобич: Коло, 2018. 88 с.

46. Улянич В. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921-1933 роках. Київ: МАУП, 2004. 84 с.
47. Хмельковський Л. 136 призвідців Голодомору. Львів: «Свічадо», 2009. 136 с.
48. Цвілюк С. Трагедія нескореної нації: 2-ге вид. Одеса: «Астропринт», 2008. 264 с.
49. Штучні голоди в Україні ХХ століття: Матеріали міжнародної конференції, м. Київ, 16 травня 2018 р. Київ ; Дрогобич: Коло, 2018. 368 с.

IV. Навчально-методична література

50. Великодна М. Чому про Голодомор 1932–1933 років говорити важче, ніж про інші травмівні події в Україні? Психоаналітичний погляд. *Соціальна психологія. Юридична психологія*. 2020. Вип. 20. С. 202-206. URL:
51. Давидюк Р., Данильчук В. Розвиток критичного мислення учнів у процесі вивчення теми «Голодомор 1932-1933 років в Україні». *Нова педагогічна думка*. 2021, №4 (108), С. 105-109.
52. Державний стандарт повної загальної середньої освіти. Затвердженого постановою Кабінету міністрів України (№ 898 від 30.09.2020 року).
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.04.2022 р.).
53. День пам'яті жертв Голодомору 1932-1933. Методичні рекомендації для навчальних закладів. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/den-pamyati-zhertv-golodomoru-1932-1933-metodychni-rekomendaciyi-dlya-navchalnyh-zakladiv> (Дата звернення: 17.03.2022 р.).
54. Драч О. Колективна пам'ять і національна історія у середній освіті України доби незалежності. *Київські історичні студії*: науковий журнал. 2019, № 2 (9). С. 43-51.
55. Курилів В. Майстерня історика. Права людини та Голодомор: викладання історії в ХХІ столітті. Методична розробка уроку. Київ: HREC PRESS, 2021. 100 с.
56. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної

- свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.
57. Методи роботи з візуальними джерелами. URL: <http://www.novadoba.org.ua/ukr/node/67> (дата звернення 06.05.2022 р.)
 58. Методика навчання історії в школі / О.І. Пометун, Г.О. Фрейман. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
 59. Методичні аспекти вивчення життєвої правди про Голодомор на уроках української літератури в 11 класі / А. Погорєлова. *III Дунайські наукові читання: Голод 1946-1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (18-19 травня, 2017 року)*. Ізмаїл, 2017. С. 205-208.
 60. Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. 336
 61. Наумець І. Якими є психологічні наслідки Голодомору в повсякденному житті українців. *Українська правда*. 2018. 24 листопада. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2018/11/24/225607/> (дата звернення: 11.04.2022 р.).
 62. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій: Науково-популярне видання. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: К.І.С., 2019. 272 с.
 63. Пометун О. І. Методика розвитку критичного мислення на уроках історії. *Історія і сульспільствознавство в школах України*. 2012. № 1,2,4.
 64. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : Наук.-метод. посібн./ За ред. О.І. Пометун. Київ: Видавництво А.С.К., 2004. 192 с.
 65. Аби пам'ятали, але не зазнали травми. Як говорити з дітьми про Голодомор. Медіа «Нова українська школа». URL: <https://nus.org.ua/2021/11/18/aby-pamyataly-ale-ne-zaznaly-travmy-yak-govoryty-z-ditmy-pro-golodomor/> (дата звернення: 25.04.2022 р.).

ДОДАТКИ

Додаток А

Історичний портрет Й. В. Сталіна

Джерело

URL: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9b/CroppedStalin1943.jpg>

Додаток Б

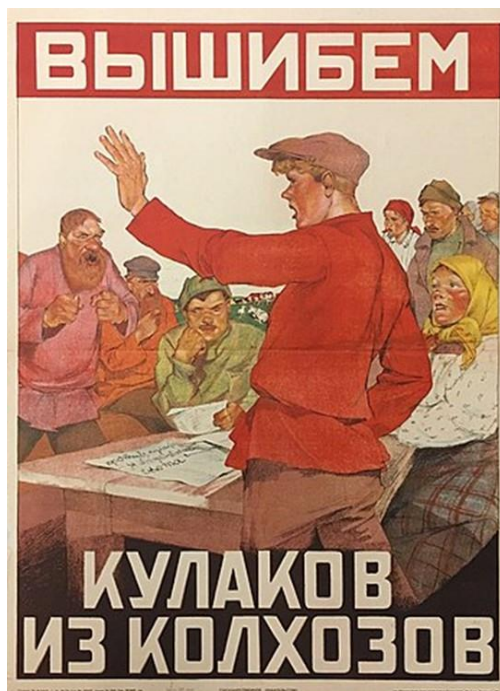
Радянський плакат 1920-х років, що агітує вступати в колгосп.

Джерело URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335/>

Додаток В

Радянський агітаційний плакат «Проженемо геть куркулів із колгоспів»

Джерело

URL:https://ic.pics.livejournal.com/tipolog/9755416/513544/513544_original.jpg

Додаток Д

Комітет незаможних селян проводить конфіскацію майна у куркуля. 1930 рік
Кіровоградщина.

Джерело URL:<https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335/>

Додаток Е

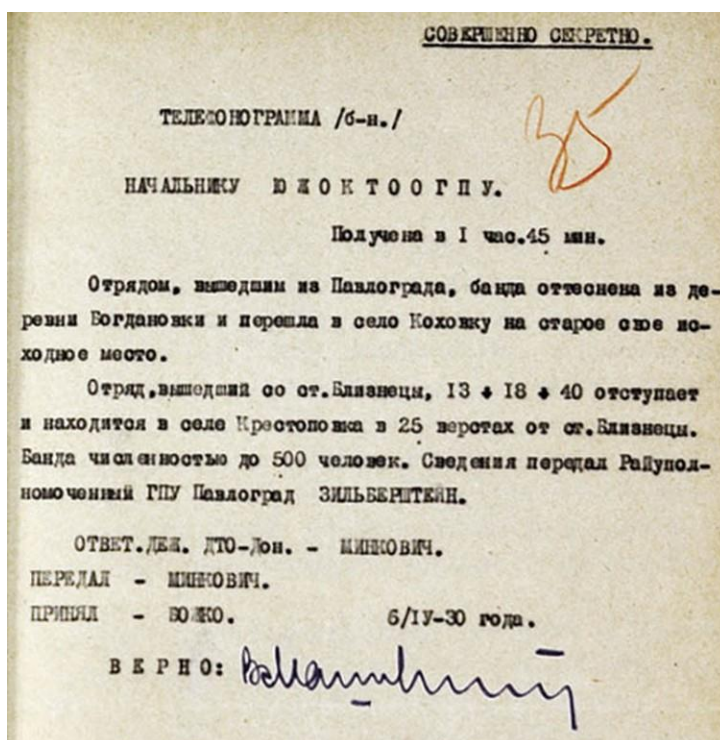
Забране у селян збіжжя. Колективізація і розкуркулення. 1930 рік.

Джерело URL: <https://media.dyvys.info/2022/02/611e7601de761.jpeg>

Додаток Ж

Телефонограма Дніпропетровського ДПУ про бої з повстанцями 6 квітня 1930 р.

Джерело URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335/>

Сталінський закон про «5 колосків»

Джерело URL: <https://www.5.ua/media/pictures/original/190774.jpg?t=1596798830>

Радянський плакат ілюстрація закону про п'ять колосків. 1932р.

Джерело URL: <https://fakty.com.ua/wp-content/uploads/2020/11/24/63.jpg>

Додаток М

«Чорні дошки» - один із механізмів організації Голодомору

Джерело

URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/01/Blackboard_-_punishment_of_kolhoz_during_Holodomor_in_Ukraine.png

Додаток Н

Страшні свідчення Голодомору Україна 1933р.

Джерело URL:<https://holodomormuseum.org.ua/ru/ystoryia-holodomora/>

Інтерактивна вправа «Упорядкуйте події»

Насильницька колективізація та опір їй населення. Голодомор 1932-1933 рр.

2022-02-07

1 / 10

Курс на суцільну колективізацію сільського господарства проголошено

☐ 1932 р.

☒ 1929 р.

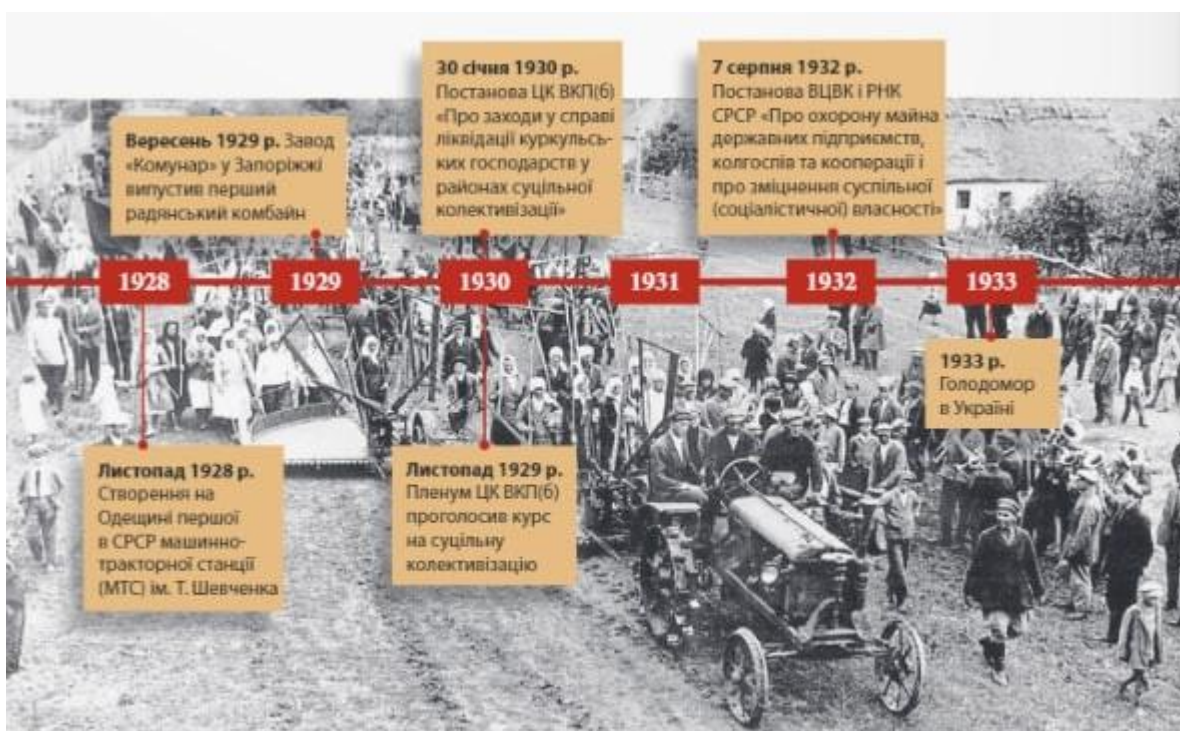
☐ 1930 р.

→

Джерело URL: <https://learningapps.org/>

Додаток Т

Інтерактивна «Стрічка часу»

Джерело

URL: <https://gdz4you.com/pidruchnyky/10-klas/istoriya-ukrayiny/vs-vlasov-sv-kulchykyj-litera-2018-rik-24030/>

Додаток У

Трейлери до фільмів про злочини Сталінського режиму. Про Голодомор 1932-1933р. в Україні

Джерело URL: <https://youtu.be/vdCyGrVlpeE>

Джерело URL: <https://youtu.be/yBhsNkLP7xA>

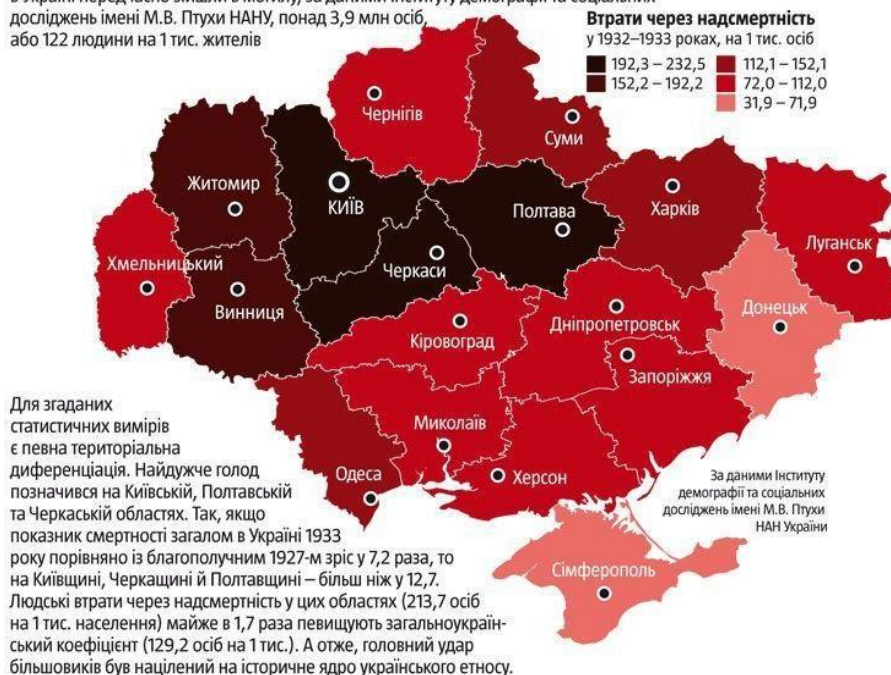
Джерело URL: https://youtu.be/at21Noa_9kE

Додаток Ф

Карта «Географія Голодомору 1932-1933 років»

Географія Голодомору 1932–1933 років

Терор голодом призвів до катастрофічного рівня смертності населення (надсмертність) і величезних прямих демографічних утрат. Загалом під час Голодомору 1932–1933 років в Україні передчасно зійшли в могилу, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАНУ, понад 3,9 млн осіб, або 122 людини на 1 тис. жителів

Джерело

URL: <https://i.pinimg.com/originals/f4/b5/d7/f4b5d7bacad58dc4bc0a7247ed8ff57c.jpg>

Додаток X

План-конспект практичного заняття для учнів 10-го класу

Урок ____

Дата ____ р.

Тема: Голодомор 1932-1933 рр.

Мета:

навчальна:

- детальніше вивчити Голодомор 1932-1933 рр.;/просторово-аксіологічна
- виокремити причини та наслідки Голодомору в Україні;/інформаційно-аксіологічна

розвивальна:

- розвивати вміння працювати у групі (на основі роботи у групах);/аксіологічна
-
- розвивати вміння працювати з історичними картами (карта УРСР станом на 1932-1933 рр. та окреслення на ній голодуючих регіонів України);/інформаційно-просторова
- розвивати вміння працювати з історичними джерелами (спогади свідків Голодомору);/хронологічно-логічна
- розвивати вміння працювати із візуальними джерелами (фото матеріали часів Голодомору);/інформаційна
- розвивати вміння самостійно опрацьовувати різного змісту навчальний матеріал;/інформаційно-аксіологічна
- розвивати вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки;/логічна
- розвивати вміння логічно, творчо та креативно мислити;/інформаційно-логічна
- розвивати вміння встановлювати та групувати вказані дати, відповідно до подій та явищ, процесів./логічна, просторова, хронологічна

виховна:

- виховувати шанобливе ставлення до трагічних подій в історії України, таких як Голодомор;/інформаційно-просторова
- виховувати толерантне ставлення до думки своїх однокласників;/особиста, логічна
- виховувати негативне ставлення до політики диктатора Й. Сталіна та його найближчого оточення;
- виховувати ціннісне ставлення до життя;/особистісна
- виховувати повагу до старожилів, що пережили страшні 1932-1933 рр.;/громадянська, інформаційна, особистісна
- виховувати любов до рідної землі, до її природних багатств, оскільки саме у той складний час Україна була «житницею Європи», а також СРСР;/громадянська
- виховувати позитивне ставлення до навчального процес (через особистісно-орієнтований підхід у навчанні та вихованні).

Тип уроку: практичне заняття.

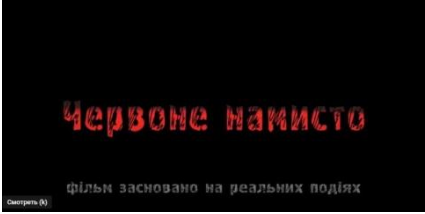
Основні терміни: розкуркулення, «закон про п'ять колосків», «голодомор», «чорна дошка», «паспортна система», «геноцид».

Основні дати: 1932-1933 рр. – Голодомор в Україні;

2003 р. – визнання ООН Голодомору в Україні геноцидом українського народу.

Обладнання: підручник «Історія України», 10 клас, В.С. Власов. – 2018, роздатковий матеріал із завданнями, карта

Хід заняття

Час	Етап	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
2 хв.	I. Організаційний	Привітання, перевірка присутніх.		
2 хв.	II. Мотиваційний	Перегляд відеоролику (уривок, трейлер) фільму «Червоне намисто».	https://youtu.be/vdCyGrVlpeE 	Інформаційна
2 хв.	III. Актуалізація опорних знань		Якими роками датується перший та другий голодомор? Який з них був штучно створений? Що таке геноцид? У якому році голодомор було визнано як геноцид українського народу? Що стало однією із причин голодомору в Україні?	Хронологічна Логічна, хронологічна Аксіологічна, логічна, громадянська Хронологічна Логічна
35 хв.	IV. Практичний етап(основний)	Дорогі діти, сьогодні ми поговоримо про трагічні події в історії українського народу – голодомор 1932-1933 рр., який, як ви вже зрозуміли визнаний світом як геноцид. На цьому занятті працюватимемо у невеличких група: (групи формуються за заздалегідь підготовленим списком вчителя, а також відповідно до вподобань учнів) 1. Політики;	Для них, на час заняття, буде ряд завдань. Зокрема, назвати причини голодомору, проаналізувати запропоновані джерела та розказати про дії радянської влади у 1932-1933 рр.). Додаток для політиків. Джерела. <u>Завдання:</u> ✓ Назвати причини голодомору. ✓ Проаналізувати нижче наведені джерела та розказати про дії радянської влади у 1932-1933 рр. 1. 12 листопада 1931 року: «Проходить «Червона мітла» – тобто увесь хліб, буквально весь, змітають... З людьми поводяться дуже погано: штовхають у спину так, що селянин робить кілька кроків і падає на підлогу. Зачиняють до комори. Морять	Соціальна Громадянська Загальнокультур. Мовленнєва Самонавчальна Логічна Просторова Хронологічна Аксіологічна

		голодом. Не випускають арештованих цілу добу. А як хто проситься вийти, вартовий відповідає, що треба було не їсти та не пити... До кімнати 3×4 збивають чоловік по 20. І це все за те, що не можуть виконати хлібозаготівлю. Виконати ж не можна, тому що податок більший, ніж зібрано врожаю. Декілька днів вже йде суд над тими, хто не виконав хлібозаготівлю... Це показові суди, щоб іншим селянам був урок». 2. 9 січня 1933 року: «У Харкові кояться жахіття. Крадуть дітей та продають ковбасу з людського м'яса. Заводять обманом дорослих людей (частіше повних) під приводом продажу взуття. Навіть в газетах про це писали, заспокоюючи, що вживають заходів, але.. діти все зникають». 3. квітень 1932 року: «Був у Борисполі... Вулиці опустіли, скрізь відчувається якийсь застій, що нагадує місцевість після військових подій або великої епідемії, або стихійного лиха... Вулиці позаростали бур'янами, людей дуже мало. Ті, що зустрічаються по дорозі, мають понурий пригнічений вигляд, майже, як правило, всі обшарпані. Погляди кидають на зустрічних ворожі, підозрілі і непривітні. Намагаються ховатися від очей. Подвір'я запуснені... Переважна більшість господарчих будівель пустують, деякі з них починають руйнуватись...» 4. 29 липня 1933 року: «У нас на цегельному заводі хліба немає, варять на сніданок жито, а на обід борщ і жито з молоком, і на вечерю теж жито. Словом, годує радянська влада селян гірше, ніж колись годували люди свиней». Учасники цієї команди мають через внутрішній стан людини того часу зрозуміти та осмислити важкість життя у скрутних умовах: штучно створеним голодом. Дітям пропонується проаналізувати фото, виявити причини смерті з фізіологічної точки зору, навести аргументи щодо канібалізму (можна підтвердити джерелом), до якого наслідку у свідомості людей це призводило. Також «психологом» доведеться опрацювати статистичні дані 1933 р. Ознайомившись з статистикою цифр, школярі отримають загальне уявлення про масштабність вчинених злочинів на території України у 1932-1933 рр. Також дітям слід пояснити звідки у нас у свідомості таке шанобливе ставлення до хлібу, чому не можна його викидати, або ж спростувати стереотип щодо худих людей, які нібито мало їдять. Пояснити поняття посттравматичного та пост геноцидного синдромів для українського суспільства); <i>Додаток для психологів. Фотографії.</i> Завдання:	<i>Логічна Життєзаб. Соціальна Громадянська Просторова Самонавчальна Хронологічна Аксіологічна Загальнокультур. Мовленнєва</i>
--	--	--	---

- ✓ Проаналізувати нижче наведені фото.
- ✓ Виявити причини смерті.
- ✓ Навести аргументи щодо канібалізму (можна підтвердити джерелом), до якого наслідку у свідомості людей це призводило.

Статистичні дані.

Завдання:

- ✓ Проаналізувати статистичні дані.

Статистичні дані 1933 р.

Свідки Голодомору розповідають про випадки, коли доведені до відчаю селяни їли тіла своїх чи сусідських померлих дітей.

Цей канібалізм сягнув межі, коли радянський уряд... почав друкувати плакати з такою пересторогою: «Їсти власних дітей – це варварство», - пишуть угорські дослідники Агнес Варді та Стівен Варді з Дюкейнського університету.

За деякими даними, за канібалізм під час Голодомору засудили понад 2500 людей.

Загальнокульт.
Логічна
Аксіологічна
Просторова

		3. Журналісти;	Основне завдання учасників команди - створити газету періоду 1932-1933 рр. та дати їй назву, написати дві статті відповідно до фото та малюнків тих часів (вчитель заздалегідь готує наочні джерела), написати звернення до влади 1932-1933 рр. та сповістити світову спільноту про жакливі події в Україні) Додаток для журналістів. Матеріали для створення газети. <u>Завдання:</u> ✓ Створити газету періоду 1932-1933 рр. Дати їй назву. ✓ Написати дві статті відповідно до фото та малюнків тих часів. ✓ Написати звернення до влади 1932-1933 рр. та сповістити світову спільноту про жакливі події в Україні.	<i>Хронологічна Соціальна Громадянська Мовленнєва Самонавчальна</i>
		4. Історики;	Об'єднуємо учнів, що краще сприймають історичні документи та архівні матеріали. Серед завдань: назвіть території на яких найбільше був поширений голод; чи мали можливість голодуючі регіони отримати допомогу від західноукраїнських земель? Тут учням слід звернути увагу на Український громадський комітет рятунку України, що було створено у липні 1933 р., охарактеризувати якими методами вони намагалися допомогти голодуючим Центральної, Східної та Південної України; зазначити роль ОУН у цьому питанні, яким чином вони намагалися привернути увагу світової спільноти про голод в УСРР; опрацювати архівні матеріали та статті із газет, розповісти про дії комісії В. Молотова) Додаток для істориків. Карти та архівні документи.	<i>Логічна Просторова Хронологічна Мовленнєва</i>

			2. Планування допомоги (тобто поступовість допомоги із за кордону, матеріали, які потрібні для реалізації); 3. Реалізація. 4. Результат. УВАГА!!! Не забуваємо, що в цей час діє так звана «залізна завіса», тобто в'їзд та виїзд до країн радянського союзу був заборонений!	
10 хв.	V. Систематизація, узагальнення та висновки		Після роботи у команді діти всім класом мають зробити висновки, кожен із своєї сфери діяльності.	Мовленнєва Логічна

Додаток Ц

План-конспект з Історії України

Урок ____ Дата ____.

Тема: Суцільна колективізація. Голодомор 1932-1933 рр.

Мета:

навчальна:

- охарактеризувати причини впровадження колгоспної системи сталінського режиму; */просторово-аксіологічна*
- зрозуміти визначення наступних термінів: «колективізація», «колгосп», «куркулі», «підкуркульники», «МТС», «чорні дошки», «Голодомор», «геноцид». */аксіологічна*
- проаналізувати наслідки Голодомору для українського населення; */інформаційно-аксіологічна*
- охарактеризувати наступний колгоспний лад після 1933 р. */логічна*

розвивальна:

- розвивати вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки (на основі впровадження та визначення наслідків для українського суспільства); */логічна*
- розвивати вміння працювати з історичними картами (карта УРСР станом на 1932-1933 рр. та окреслення на ній голодуючих регіонів України); */інформаційно-просторова*
- розвивати вміння працювати з різними джерелами (наочні та письмові) */інформаційно-логічна*
- розвивати вміння працювати у групі (на основі роботи у групах); */аксіологічна*
- розвивати вміння встановлювати та групувати вказані дати, відповідно до подій та явищ, процесів. */логічна, просторова, хронологічна*
- розвивати вміння самостійно опрацьовувати різного змісту навчальний матеріал; */інформаційно-логічна*
- розвивати вміння давати змістовну відповідь на отриманні запитання; */інформаційно-логічна*

виховна:

- виховувати шанобливе ставлення до трагічних подій в історії України, таких як Голодомор; */інформаційно-просторова*
- виховувати негативне ставлення до авторитарного режиму, що несе за собою смерть; */особиста, логічна*

- виховувати повагу до української історії; */громадянська, інформаційна,*
- виховувати толерантне ставлення до думки своїх однокласників; */особиста, логічна*
- виховувати шанобливе ставлення до хліба; */особистісна*
- виховувати повагу до старожилів, що пережили страшні 1932-1933 рр.; */громадянська, інформаційна, особистісна*
- виховувати любов до рідної землі, до її природних багатств, оскільки саме у той складний час Україна була «житницею Європи», а також СРСР; */громадянська*
- виховувати позитивне ставлення до навчального процесу (через особистісно-орієнтований підхід у навчанні та вихованні).

Тип уроку: комбінований урок.

Основні терміни: колективізація, колгосп, куркулі, розкуркулення, «закон про п'ять колосків», Голодомор, чорна дошка, паспортна система, геноцид.

Основні дати: 1932-1933 рр. – Голодомор в Україні;

2003 р. – визнання ООН Голодомору в Україні геноцидом українського народу.

Обладнання: підручник Гісем О.В., Мартинюк О.О. Історія України (рівень стандарту) - Х.: «Ранок», 2018., стінна карта України та Європи, історичні документи, ілюстрації та схеми по темі уроку.

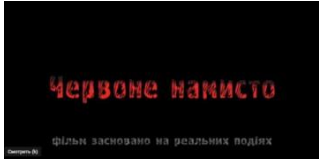
ПЛАН

1. Причини запровадження в УРСР політики колективізації та її сутність.
2. Ліквідація куркульства як класу та опір селян.
3. Голодомор 1932-1933 рр. та його наслідки для українського народу.

ХІД УРОКУ

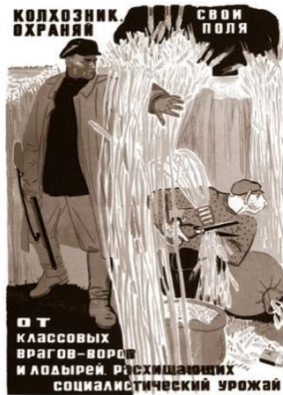
Час	Етап уроку	Діяльність вчителя	Діяльність учня	Примітки
2 хв.	Організаційний етап	Привітання, перевірка присутніх. -Як почався ваш день? Що хорошого запам'яталось? -Діти, я сподіваюсь у вас хороший настрій. Пропоную з таким настроєм провести цей урок і отримати задоволення від власних успіхів.		
7 хв.	Перевірка домашнього завдання		<u>Історичне аудіювання</u> 1. Що характерне для розвитку промисловості радянської України в 1929-1938 рр? А) поєднання директивного управління економікою з ринковими механізмами. Б) стимулювання виробництва необхідної суспільству продукції економічними засобами В) об'єднання державних підприємств у госпрозрахункові трести Г) утвердження системи централізованого управління промисловими підприємствами 2.Доповніть твердження	<i>Логічна</i>

			15 з'їзд ВКП (б) схвалив директиви першого 5 річного плану на А) 1927/28 – 1931/32 Б) 1928/29 – 1932 /33 В) 1930/31 – 1933/34 Г) 1933 – 1937 3. Коли Дніпровська гідроелектростанція дала перший струм і була запущена в роботу? А) 1927 р. Б) 1930 р. В) 1932 р. Г) 1937 р 4. Якими були результати форсованої індустріалізації за підсумками першої п'ятирічки? А) підвищення матеріального добробуту населення Б) розбудова підприємств, які обслуговували машинобудівний комплекс В) посилення залежності від іноземних капіталовкладень Г) пропорційний розвиток промисловості групи «А», та групи «Б» 5. Судовий процес у «Шахтинській справі» кінця 20-х рр. 20 ст. був сфабрикований більшовицьким режимом проти А) технічної інтелігенції Б) гуманітарної інтелігенції В) воєнних спеціалістів Г) куркулів 6. Про кого йдеться у повідомленні? У ніч на 31 серпня 1935 р. вибійник шахти «Центральна-Ірмино» на Луганщині застосувавши метод роботи, що ґрунтувався на поділ і виробничих операцій між вибійником і крипильником установив рекорд з видобутку вугілля за зміну А) Микита Ізотов Б) Олексій Стаханов В) Павло Постишев Г) Володимир Затонський 7. Коли було запроваджено курс на індустріалізацію? А) 1923 р. Б) 1927 р. В) 1925 р. Г) 1930 р. 8. Що з переліченого було характерним для політики індустріалізації в УРСР? А) поєднання великої державної промисловості та приватного дрібного виробництва Б) відмова від директивної командної економіки В) встановлення надвисоких планових завдань і покарання тих, хто опинявся позаду Г) створення кращих умов для праці робітників, їх матеріальне заохочення. 9. Про яке поняття йде мова? Комплекс заходів ужитих радянським керівництвом у 1920-1930-х рр. що мав на меті модернізацію промисловості: будівництво заводів, фабрик, залізниць, глибоку технічну реконструкцію наявних підприємств 10. Одним із прорахунків політики індустріалізації було: А) падіння промислового потенціалу країни	
--	--	--	---	--

			Б) перетворення УРСР з індустріальної в аграрну країну В) надмірне викачування ресурсів з сільського господарства та занепад легкої, харчової промисловості.	
2 хв.	Мотиваційний етап	- Сьогодні ми дізнаємось про політику сталінського режиму, та які наслідки вона мала для України Прошу переглянути відеоролик (уривок, трейлер) фільму «Червоне намисто». https://youtu.be/vdCyGrVlpeE 		Інформаційна
3 хв.	Актуалізація опорних знань		1. Яку епоху ми зараз з вами вивчаємо?(Павук) 2. Які характерні риси цієї епохи?(Кілик) Вправа «Асоціативний кущ», за допомогою методу «Мікрофон» (всі учні) 3 якими поняттями у вас асоціюються слово «Колективізація»? 	Хронологічна Логічна
25 хв.	Етап вивчення нового матеріалу	1. - Колективізація селянських господарств для сталінського режиму була найскладнішим етапом у створенні командної економіки. Перетворення мільйонів селян-власників на пролетаризованих робітників, які мали працювати закомандою, здійснювалося брутальною силою. Селяни реагували на державний примус опором. Колективізація мала забезпечити нееквівалентний обмін між містом і селом, полегшити викачування селянських ресурсів додержавного бюджету. -Вступаючи до колгоспу, кожен селянин передавав свої права на розпорядження	Що таке колективізація сільського господарства? (Мицан) Яким було завдання колективізації? (Дубровна) В якому році було оголошено курс на суцільну насильницьку колективізацію? (Ковальчук)	Інформаційна Логічна Логічна

		виробленою продукцією голові правління. А через нього державні установи отримували можливість визначати, скільки виробленої продукції треба залишити на задоволення потреб колгоспу й колгоспників, а скільки – вилучити доцентралізованого фонду. Уже 1930 р. обмолочений хліб просто з колгоспних ланів вивозили на зсипні пункти та елеватори. - У січні 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Згідно з ним Україна увійшла до групи регіонів, у яких колективізацію планували закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Проблему модернізації сільськогосподарського виробництва розв'язували шляхом будівництва державних машинно-тракторних станцій (МТС). 2. -Щоб загнати селян у колгоспи, було вирішено знищити «куркулів» Незаможних, які не погоджувалися йти в колгоспи, оголошували «підкуркульниками» і теж репресували. -У таємній постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» власники господарств, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії. До першої	Вправа «Коло думок» Як ви думаєте, чому селяни не вірили, що в колгоспах житимуть краще? (всі учні) Коли і де було створено першу МТС? (Семаньків) Хто такий куркуль? (Олексин) Робота з візуальним джерелом: Про що свідчать гасла на плакаті? До чого вони закликають? Які три плани використав художник-пропагандист? Яку інформацію вони мали навіювати селянам? Чому портрет Сталіна значно більший за все, що зображено на плакаті?	<i>Інформаційно-Логічна</i> <i>Логічна</i> <i>Логічна</i> <i>Інформаційно-Логічна Просторова</i>
--	--	--	---	--

		включали «учасників й організаторів антирадянських виступів і терористичних актів». Розкуркуленим сім'ям, які не чинили опору відправляли за межі України. -До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств, понад 80 % посівних площ. За працю в колективному господарстві селяни не одержували майже нічого, вироблену продукцію фактично цілком забирала держава. -У 1930–1931 рр. занепад колгоспного виробництва позначався не стільки на поставках державі, скільки на матеріальному становищі селян. У першій половині 1932 р., коли хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. завершилися і в селян забрали все, у багатьох районах України спалахнув справжній голод з випадками канібалізму й загибеллю десятків тисяч людей. Замість того щоб відмовитися від спотворених виробничих відносин, Сталін та його найближче оточення вдалися до репресій. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Згідно з нею розкрадання	Робота з історичним джерелом: ДОКУМЕНТ 2 3 листа Й. Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р.: «Найголовніше сьогодні Україна. Справи на Україні геть погані. Погано за партійною лінією. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській й Дніпропетровській) близько 50 райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. У інших райкомах справи, подекують, не краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП й вимогами райкомів і от – долавірував до ручки. Правильно казав Ленін, що людина, яка не має мужності піти в потрібний момент проти течії, не може бути справжнім більшовицьким керівником. Погано за лінією радянською. Чубар – не керівник. Погано за лінією ППУ. Реденс (Станіслав Реденс з липня 1931 р. до січня 1933 р. – голова ДПУ УСРР) не під силу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій великій і своєрідній республіці, як Україна. Якщо не візьмемося саме зараз за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж думає Реденс або Косіор. Майте на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) є не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих та несвідомих петлюрівців, врешті – прямих агентів Пілсудського. Як тільки становище погіршає, ці елементи не вагаються з відкриттям фронту усередині (й поза) партією, проти партії...» Що це за документ? Про які процеси та явища в ньому йдеться? Які висновки мав зробити Каганович з настанов Сталіна? Що це означало для України?	<i>Інформаційно-Логічна Просторова</i>
--	--	---	---	---

	колгоспного майна каралося розстрілом, а за «пом'якшувальних обставин» – позбавленням волі на строк не менш як 10 років. За пів кишені зерна, принесеного з поля для сім'ї, що голодувала, селянин діставав повний строк у концтаборі. У народі цей драконівський акт охрестили «законом про п'ять колосків»	Чому радянське керівництво так трималось за Україну?	Логічна
	3. Одночасно за розпорядженням Кагановича в Україні було запроваджено систему «чорних дощок». Господарства, занесені на «чорні дошки», оточували збройні загони. З них вивозили всі продовольчі та насіннісві запаси, було заборонено торгівлю і постачання будь-яких товарів. Почалися подвірні обшуки конфісковували запаси будь-якої їжі. Конфіскація продовольства тлумачилася як справедлива кара за «куркульський» саботаж. До того ж існувало законодавство про «натуральні штрафи». Щоб адміністративно «прив'язати» селян до колгоспів, Сталін запровадив з грудня 1932 р. внутрішні паспорти для населення міст і новобудов. Жителі сільської місцевості, яким паспортів не видавали, вже не могли легально влаштуватися в місті.	Коли був прийнятий «закон про 5 колосків»? (Слободян) Про свідчить гасло на плакаті?	Логічна
		«Штурм думок» Що таке чорні дошки? Про які натуральні штрафи йде мова? Чому цей голодомор ми вважаємо штучним? Чому українське партійне керівництво прискорювало темпи колективізації в Україні?	Просторово-інформаційна

	У січні 1933 р. було видано декрет ЦК ВКП(б), який повністю забороняв виїзд селян «за хлібом» з УСРР. Жертвами Голодомору 1932–1933 рр. в радянській Україні стали мільйони українців. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні». Який є геноцидом українського народу, публічне заперечення якого визнано наругою над пам'яттю мільйонів жертв, приниженням гідності українського народу і є протиправним..	Робота з відеоматеріалом: https://youtu.be/НepTPkch07U Які висновки можна зробити після перегляду відео? Про які деталі можна детальніше дізнатись з почутого? Вправа «асоціативний ряд» <table><tr><th>ГОЛОД</th><th>ГОЛОДОМОР</th></tr><tr><td><u>відсутність дощу</u></td><td><u>кагати хліба</u></td></tr><tr><td><u>посуха</u></td><td><u>великий урожай</u></td></tr><tr><td><u>безкінечна спека</u></td><td><u>все забирають</u></td></tr><tr><td><u>порожні поля</u></td><td><u>люди, охуліті з голоду</u></td></tr><tr><td><u>нестача їжі</u></td><td><u>страхіття</u></td></tr><tr><td><u>хвороби</u></td><td><u>масове вимирання</u></td></tr><tr><td></td><td><u>смерть</u></td></tr></table> То що ж було в 33році і голод чи голодомор? Скільки людей загинуло від голоду в Україні?(Мельник) Що означає термін «геноцид»? (Гурський) Визначте які наслідки Голодомору для майбутнього України? (всі учні) Позначте на карті регіони, де була найбільша смертність? Географія Голодомору 1932–1933 років Терор голодом призвів до катастрофічного рівня смертності населення (надсмертності) і величезних прямих демографічних утрат. Загалом під час Голодомору 1932–1933 років в Україні передчасно зійшли в могилу, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.Б. Пушка ІНДНУ, понад 3,9 млн осіб. Втрати через надсмертність у 1932–1933 роках, на 1 тис. осіб <table><tr><td>192,3 – 232,5</td><td>112,1 – 152,1</td></tr><tr><td>152,2 – 192,2</td><td>72,0 – 112,0</td></tr><tr><td></td><td>31,9 – 71,9</td></tr></table> Для згаданих статистичних вимірів є певна територіальна диференціація. Найдовше голод тривав на Київській, Полтавській та Черкаській областях. Так, якщо показник смертності загалом в Україні 1933 року порівняно із біологічним 1927-м зріс у 7,2 рази, то на Київщині, Черкащині і Полтавщині – більш ніж у 12,7. Людські втрати через надсмертність у цих областях (213,7 осіб на 1 тис. населення) майже в 1,7 рази перевищують загальноукраїнський коефіцієнт (125,2 осіб на 1 тис.). А отже, головний удар більшовиків був націлений на історичне ядро українського етносу. Чому саме в Донецькій області смертність була найменша?	ГОЛОД	ГОЛОДОМОР	<u>відсутність дощу</u>	<u>кагати хліба</u>	<u>посуха</u>	<u>великий урожай</u>	<u>безкінечна спека</u>	<u>все забирають</u>	<u>порожні поля</u>	<u>люди, охуліті з голоду</u>	<u>нестача їжі</u>	<u>страхіття</u>	<u>хвороби</u>	<u>масове вимирання</u>		<u>смерть</u>	192,3 – 232,5	112,1 – 152,1	152,2 – 192,2	72,0 – 112,0		31,9 – 71,9	Аксіологічна Логічна Просторово-інформаційна
ГОЛОД	ГОЛОДОМОР																								
<u>відсутність дощу</u>	<u>кагати хліба</u>																								
<u>посуха</u>	<u>великий урожай</u>																								
<u>безкінечна спека</u>	<u>все забирають</u>																								
<u>порожні поля</u>	<u>люди, охуліті з голоду</u>																								
<u>нестача їжі</u>	<u>страхіття</u>																								
<u>хвороби</u>	<u>масове вимирання</u>																								
	<u>смерть</u>																								
192,3 – 232,5	112,1 – 152,1																								
152,2 – 192,2	72,0 – 112,0																								
	31,9 – 71,9																								

5 хв.	Систематизація і узагальнення опорних знань		Вправа «Завірюха» 1-й учень класу називає відомий йому термін чи дату з даної теми, 2-й повторює за ним і говорить свій термін, 3-й називає вже три терміни і т.д. Бесіда за запитаннями 1. Коли було запроваджено колективізацію? 2. Що таке колгосп? Які були їх види? 3. Коли було запроваджено Закон «Про 5 колосків?» 4. Якими були наслідки Голодомору 1932-1933? 5. Чому Голодомор називають геноцидом українського народу?	<i>Хронологічно-логічна</i> <i>Аксіологічна, логічна,</i>
3 хв.	Підсумки уроку	У 1933 р. в Україні було штучно спровоковано тотальний голод, у результаті якого загинуло близько 7 млн осіб (тобто кожний четвертий її житель). Україна вмирала від голоду, а більшовицьке керівництво продавало зерно за кордон, в основному до Німеччини. Факт голоду всіляко приховувався. Після Голодомору знелюднені регіони України (особливо її південні й південно-східні області) почали масово заселятися представниками з Росії. Загалом в Україну було переселено 117 149 осіб.		
2 хв	Домашнє завдання		1. Опрацювати параграф 24 2. Вивчити конспект. 3. Переглянути документальний фільм «Великий злам. Фільм 98.» Q-г год фільму	<i>Інформаційна</i>

				
--	--	--	--	--